

**Ө.Е. БЕКТҰРҒАНОВ
Ә.Б. ДӨҢБАЕВ**

**ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ДАМУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Алматы, 2011

ӘОЖ 796(07)
КБЖ 75.3я7
Б 40

Қазақтың спорт және туризм академиясының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған

Пікір жазғандар:

*А.Қ. Қарақов, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;
М.Н. Қошаев, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;
Б.М. Досқараев, педагогика ғылымдарының докторы, доцент*

Бектұрғанов Ә.Е., Дөнбаев Ә.Б.

Б 40 Қазақ күресінің даму ерекшеліктері: оқу құралы. – Алматы, 2011. – 109 б.

ISBN 978-601-06-1356-0

Оқу құралында қазақ күрестің 20 ғасырдағы даму тарихының ерекшеліктері мен қазақ күрес палуандарының жарыстық әрекетін спорттық күрестің басқа түрлерімен салыстырғандағы мазмұнына тән заңдылықтары ашылған. Осы спорт түрін мектептік және жоғарғы оқу орындарының дене тәрбиесі бағдарламасындағы оқу және секциялық сабақтарын өткізу барысында пайдалану қажеттілігі негізделген және ұсыныстар берілген.

«Дене тәрбиесі және спорт» мамандығы бойынша білім алып жатқан колледждер мен жоғарғы оқу орындарының студенттеріне, дене тәрбиесінің мұғалімдеріне және спорттық күрес түрлері бойынша жаттықтырушы-ұстаздарға арналған.

ӘОЖ 796(07)
КБЖ 75.3я7

ISBN 978-6014-06-1356-0

© Бектұрғанов Ә.Е., 2011

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	4
1. Қажымұқан Мұнайтпасов 20 ғасырда халықаралық аренада қазақ күресінің даңқын шығарған тұңғыш қазақ палуаны	7
2. Қазақ күресінің кенес дәуірі мен тәуелсіздік жылдарындағы даму кезеңдері	19
2.1 Бірінші кезең, 20-ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдары	20
2.2 Екінші кезең, қыркыншы-елуінші жылдары	25
2.3 Үшінші кезең, алпысыншы-жетпісінші жылдары	44
2.4 Төртінші және бесінші кезең, сексенінші-токсаныншы жылдар мен 21-ғасырдың алғашқы онжылдығы	51
3. Қазақ күресінің әдіс-тәсілдік ерекшеліктерін талдау	62
4. Оқушы жастардың дене дамуының және дене даярлығын жоғарылату әрекеттерінің сипаттамасы.....	86
5. Өскелең ұрпақты дене шынықтыруға тәрбиелеуде қазақ күресін қолдану мүмкіндіктері	89
ҚОРЫТЫНДЫ	96
ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	99

КІРІСПЕ

Қазақстанда қазақ күресінің кең танымалдығы осы ұлттық спорт түрін сауықтыру мақсатында жаппай айналысуды дамыту үшін маңыздылығын арттырады. Қозғалу белсенділігінің танымал түрлерін қолдану, көпшіліктің шұғылдануы үшін көптеген секциялар құру, әсіресе, адамның қозғалу белсенділігі техникалық ілгерілеу, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың даму мен білім беру жүйесі салдарынан әлсіреген қазіргі таңда өзектілігі зор. Дене дамуы кезеңінде, яғни балалық және жасөспірімдік шақта, гиподинамияның өріс алуы адам денсаулығына айқын түрде кері әсер етеді. Ағзаның тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінің, жүйке жүйесінің, тіреуіш-қозғалу аппаратының және т.б. қалыптасуы мен дамуы барысында жинақталған кері құбылыстар мен ауытқулар гиподинамияның әсерінен болашақ ұрпақтың, яғни тұқым қуалауында көрініс тауып, адамның барлық кейінгі ғұмырында денсаулықтың нашарлауына жол береді [1, 2, 3 және т.б.].

Қазақ күресінің кең танылуы, түрлі қолданбалы дағдыларды қалыптастырудағы білімдік тиімділігі, дене шынықтыруға енгізілуі, ерік-күші мен басқа да психологиялық сапаларын тәрбиелеу, денсаулықты нығайту тәсілінің сауықтыру тиімділігі мен жастардың дене тәрбиесі көп жағдайда осы күрес түрінің орта мектептегі дене шынықтыру пәні бойынша оқу және сыныптан тыс сабақтар бағдарламасына енгізілуіне ықпал етеді.

Қазіргі жасөспірімдер мен жастардың ұлттық ойындарға қызығушылықтарын ескере отырып, орта мектептер мен колледждерде дене тәрбиесіне және сыныптан тыс қосымша сабақ кезінде тек бағдарламадағы жаттығуларды ғана емес, ұлттық спорт түрлері мен ойындарын оқу жоспарына енгізуге болады.

Кенестік Қазақстанда қазақ күресінен жарыстар басқа спорттық күрес түрлерінен бірнеше онжылдықтар бұрын өткізіле бастады. Әдеби деректерге сілтемелердің өзінде қазақ күресінен кезекті Бүкілқазақстандық спартакиада бағдарламасын және жеке республикалық жарыстарды өткізу кезеңдерін атап көрсетуге болады: 1928, 1936, 1938, 1939 жж. [4, 5, 6, 7, 8, 9 және т.б.].

Ал грек-рим күресі Қазақстанда тек екінші дүниежүзілік соғыстан кейін дами бастады (алғашқы Қазақстан біріншілігі 1948 жылы өтті), дзюдо Олимпиада ойындарының бағдарламасына енгізілгеннен кейін ғана, 1960 ж. дами бастады, самбо жастар шұғылдануға болатын спорттық күрес түрі ретінде 1949 жылы ғана А.А. Харлампиевтің жұмысынан басталды [10]. Қазақстанда еркін күрестің дамуы 1955 жылы грек-рим күресінен тәжірибелі жаттықтырушы П.Ф. Матушактың еркін күрестің бас бапкерлігіне тағайындалуымен байланысты болды. Самбо мен еркін күрестің Қазақстанға бірінші әкелінген уақыты 1950 ж. [7, 11 және т.б.].

Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесінде [12, 13], спорт жаттығу теориясында [14 және т.б.], ағзаның дене күш жүктемесіне бейімделу теориясында [15 және т.б.], спорттық күрес әдістемесінде [16, 17 және т.б.] дене мәдениетіне адамды тіршілік пен арнайы бір қоғамдық қызметке дайындауға, оның денсаулығын нығайтуға және денелік қабілеттерін жан-

жақты дамытуға дайындау қажеттігінен туындайтын қоғамда арнайы түзілетін материалдық және рухани құндылықтар жиынтығы жататындығы анықталған. Ал дене шынықтыру біліміне дене шынықтыру қызметіне тән, оған дайындықтың ерекше жақтарын сипаттайтын білімдерді, дағдыларды және біліктіліктерді меңгеру үдерісі жатады. Әр спорт түрінің әдістемелік ерекшеліктерінің талаптарына сай жүзеге асырылатын арнайы мамандандырылған үдерісі бар.

Қазақ күрестің тарихы [5, 6, 7, 8, 11, 18, 19 және т.б.], Қазақстан спорты мен ұлттық спорттың тарихы [4, 9, 20, 21, 22 және т.б.] қазақстан ғалымдарының тарихи және ғылыми зерттеулер мен әдістемелік еңбектерінде камтылған. Көне заманнан қазақ халқы жастардың дене күшін дамыту мен әскери дайындауда, сайыстар мен күш сынасу жарыстарының қауіпсіз түрін ұйымдастыруда пайдаланып келген қазақ күресінің Қазақстанның кеңес дәуіріндегі дамуында жастар үшін дене шынықтырудың дербес құралы ретінде қалыптасу тарихын, төңкерістер мен қайта құру қарқынды дамыған заманда ұмыт қалдырмай, балуандарды дайындау құралдары мен әдістерінің барлық қажетті де маңызды атрибуттарын зерттеп, оларды сақтап қалу және спортшыларды дайындау әдістемесіне енгізу, сондай-ақ өскелең ұрпақтың дене тәрбиесінде пайдалану үшін қажеттілігімен анықталады.

Қазақ күресінің осы ұлттық спорттан мамандар дайындаудағы оқу құралы ретінде қалыптасу кезеңдерін, жаттығу үдерісінің әдіснамасын жетілдіруді, жарыстарды өткізу ережелері мен 20-ғасырда қазіргі спорт түріне дейін дамуын зерттеу, қазақ күрестің спорттық күрестің басқа түрлерінен даму тарихындағы, жеңіске жетудің қолданбалы құралдары мен әдістеріндегі, балуандарды дайындау әдіснамасындағы және айналысушыларға тигізетін әсерінің тиімділігіндегі айырмашылықтарын анықтау қазақ ұлттық күресін ұтымды танытып, қазақ күресі бойынша оқу материалдарын жетілдіруге және қазақ күресі арқылы оқушы жастардың дене тәрбиесінде пайдалану қажеттілігін негіздеуге мүмкіндік береді.

20-ғасырдың басында Қазақстанда қазақ күресі Бүкілқазақстандық спартакиада бағдарламасына енгізілуі және республикалық жарыстардың өткізілуі спорттық күрестің олимпиадалық және халықаралық түрлеріне баулудың басталуынан бірнеше онжылдықтар бұрын дамытылған.

Қазақтың ұлттық күресінің 20-ғасырдағы даму кезеңдерін ғылыми-зерттеу, тарихи, оқу-әдістемелік, теориялық еңбектерді, жарыстардың бірыңғай ережелерін әзірлеу мен жетілдіруді, балуандардың салмақ дәрежелері мен жас топтарына бөлуді қоса алғанда, қазақ күресінің әдіснамалық негіздерінің қалыптасуымен байланысты.

Қазақтың ұлттық күресінің спорттық күрестің басқа түрлерінен айырмашылықтары көне заманнан жарыстардың тарихи қалыптасқан ережелері шеңберінде дамып келе жатқан негізгі ережелері ұрпақтан ұрпаққа ауызша тараған қазақ күресінің дербестігін, ерекшелігін айқындайды.

Қазақ күресінің спорттық күрестің басқа түрлерінен еш қалыспайтын, өскелең ұрпақтың дене шынықтыру мен денсаулығын нығайту, дене қабілеттерін дамыту мен қозғалыс дағдыларын қалыптастыру құралы ретіндегі

жоғары сауықтырғыш әсері, дене шынықтыру мен салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі тәрбиелік тиімділігі спорттық күрестің олимпиадалық түрлері тарапынан елеулі бәсеке жағдайында тұрлаулы дамуы және жастарды спорт залдарына тартудың маңызды факторы болып табылады.

Қазақстан жастарының қазақ күресіне әуестенуі, бұл ұлттық спорттың даму деңгейінің едәуір жоғарылауына, балуандардың шеберлігінің қалыптасуына, жастардың қазақ күресімен жаппай шұғылдануына септігін тигізді. Қазақ күресімен шұғылданатын жастар арасынан өздерінің спорттық кемелденуін спорттық күрестің халықаралық және олимпиадалық түрлерінде жалғастырып, ең жоғары нәтижелерге жеткен көптеген атакты балуандар шыққан. Сауалнама нәтижелері бойынша анықталғандай, сұрақ-жауап алынған, әсіресе, ауылдық жерлерде тұратын жасөспірімдердің көпшілігі қазақ күресімен шұғылдануға тілек білдіреді.

Қазақ күрестің жоғарғы тәлімдік, шипалық және тәрбиелік маңыздылығы бұл күрес түрін Қазақстанның оқу орындарының оқу жоспары мен бағдарламаларына енгізуге негіз болды. Қазақ күресі спорттық күресі, оқу немесе спорттық-педагогикалық пән болып табылады.

Қазақ күресіндегі белдесулер түргеп тұрған күйде, аяқ кимылдарымен жасайтын әдістер қолдану, белбеуден төмен ұстауға болмайтын жағдайда өтеді.

Қазақ күресімен шұғылданатын балуандардың дене, әдіс-тәсілдік дайындығын зерттеу нәтижелері кілемдегі спорттық күрестің басқа түрлерімен (самбо және дзюдо) шұғылданушылардың нәтижелерінен қалыспайды, қазақ күресі жарыстарында пайдаланылатын әдістер спорттық күрестің басқа түрлерінде де табысты қолданылады, ал қазақ күресінен өткізілетін жарыстарда күрестің басқа түрлерінің балуандары табысты өнер көрсетуде, бұл қазақ күресі үшін ғана емес, спорттық күрестің басқа түрлері үшін де спортшы ізбасарларды дайындаудағы сабақтастықтың тамаша алғышарты болып табылады.

1. Қажымұқан Мұнайтпасов халықаралық аренада қазақ күресінің даңқын шығарған тұңғыш қазақ палуаны

Дене шынықтыру және спортты дамыту барысында күрес және басқа спорт түрлерін жандандыруда Қажымұқан Мұнайтпасов айрықша рөл атқарды. Көптеген чемпионаттар мен жарыстар оның бастамасымен өтетін, ол өз басының жеке үлгісімен жарысқа қатысушыларды шабыттандыратын, оның қатысуының өзі Қазақстанның көптеген қалаларында күрестің дамуына үлкен игі әсерін тигізетін [23]. Мысалы, Троицк қаласында 1915 жылы өткен ірі күрес жарысының чемпиондығын жеңіп алып, Қажымұқан [24] сол арқылы Қазақстанда халықаралық спорт түрлері бойынша спорттық жарыстарды ұйымдастырудың бастамасына жол салды [25].

Мұқанның он жастағы кезінен бастап-ақ өз тұтастарымен күресе бастауы әрбір қазақ баласына тән қасиет. Бұл әдетте олар бір-бірімен ойнап күрескен кезде немесе әртүрлі тойларда ұйымдастырылатын палуандар сайыстарында көрген өздерінің сүйікті палуандарының іс-қимылдарын қайталау арқылы жүзеге асып жататын. Сондай-ақ үлкендер балалар мен бозбалалар арасында арнайы жарыстар ұйымдастыратын, бұл олардың күш-қуаттарын арттырып, жауынгерлік және еңбеккерлік дағдыларын қалыптастырады, сондай-ақ әркімді басқосулардағы палуандар сайысында рудың немесе ауылдың намысын қорғайтын болашақ батырларды тәрбиелеуге септігін тигізеді.

Мұқан күресті жақсы көретін және кішкентайынан әкесі үйреткен қазақ күресінің бірқатар тәсілдерін жақсы білетін. Қажымұқан бала кезінде өзімен жасты және тіпті ересек балалармен жиі сайысқа түсетін деп жазады А.Бүркітбаев [26].

Қажымұқан Ақмола облысында дүниеге келген. Оның әкесі Мұнайтпас Ернаков өте қарапайым және кедей адам болған, бірақ теңдессіз қара күштің иесі болғандықтан көптеген палуандар сайысында жеңімпаз атанатын. Мұқанның атасы Ернак еті тірі жан болғандықтан, алып дене күшіне және сайыскер шеберлігіне ие болған адам еді. Мұқанның дене бітіміне, күреске бейімділігіне назар салып жүрген атасы оған жасынан-ақ қазақ күресінің құпияларын үйрете бастады Қажымұқанның сол кездегі Ақмола облысындағы көптеген белгілі палуандардың жауырынын жерге тигізген әйгілі палуан атағы шыға бастаған кезде жасы әлі де 17 толмаған еді. [18, 26 б.].

Малшы өміріне ауыр қыстан кейін жалдырап көктем мен жаз келгенде ауылдарда көптеген тойлар басталатын. Қазақ тойлары мен мерекелік басқосулары ұлттық ойындар мен сайыстарсыз өтпейтін. Мерекелерде әсіресе палуандардың күресі ерекше орын алатын. Тойларда халықтың көңілін көтеретін осы палуандардың қатарына жастайынан айрықша алпауыт күшін көрсеткен, кедей шаруа Мұнайтпасстың ұлы-Мұқан да қосылды. Бай үйіне жалшылыққа берілген он жасар Мұқан бидай салынған қапты жеңіл көтеретін және оларды талмай таси беретін. Бұл оның әдеттегі жұмысы еді. Қожайыны оны палуан ретінде сынап көргісі келді. Бала онсыз да палуандар сайысын құр жібермейтін, ол өз қатарластарын оңай жеңетін, тіпті бес-алты жас үлкен бозбалалар онымен күресуге қаймығатын. Мұны көрген ақсақалдар оның

болашақта айтулы палуан болатынын болжалдайтын. 18 жасынан бастап Мұқанды қонақтардың алдында өнер көрсету үшін әртүрлі басқосуларға шақыра бастайды [27].

Ол жиырма жасына дейін жалшылықта жүрді және осы кездің өзінде-ақ алып күштің иесі мен жауырыны жер иіскемеген дала палуаны атағы шықты. Кездейсоқ жағдайдың арқасында ол Қазанға келді, ал бұл жерден Петербургтық цирк палуандары мектебіне жол тартады. Күрес өнерін ол сондай-ақ Одесса мен Гамбургте үйренеді, ал киевтік аренаға ол кәсіби палуан ретінде шығады. XIX ғасырдың 90-жылдары Қажымұқан Ресей чемпионы атанады [28].

Тағы бір еңбекте, орасан күштің иесі, ұлт мақтанышы, ұлы палуан, грек-рим және еркін күрестен әлем чемпионы-Қажымұқан Мұңайтпасов Қарөткелде (қазігі Ақмола облысы) орналасқан Сарытерек губерниясына қарасты Қоскона ауылында дүниеге келген деп жазылған. Бала Мұқан 15-16 жасынан бастап әртүрлі басқосулар мен мерекелерде ауыл кілемінде өз тұстастарымен белдесе бастап, көп кешікпей бұл маңайда оған тең келер ешкім болмайды [27, 7 б.]

Осылайша, Қажымұқанның бала кезден бастап-ақ жұмыста да, палуандар сайысында да өз күші мен шыдамдылығымен аты шығып қана қоймай, сондай-ақ тәсілдерді орындай алумен, яғни палуандық шеберлігімен көзге түскенін атап өтуге болады. Алып күш оған әртүрлі палуандар сайысында аты шыққан әкесінен берілген. Күрес тәсілдерін оған атасы үйретеді. Әрине бұл қазақ күресінің тәсілдері еді. Одан ары қарай ол үнемі өзінің палуандық шеберлігін мерекелер мен тойларда ұйымдастырылатын палуандар жарыстарында шыңдай түсті.

Өзінің кәсіби палуан ретінде жолын бастаған француз күресі, Мұқанның үйренген және қазақ күресі сайыстарының тұрақты қатысушысы ретінде дағдыланған күресінен біршама өзгеше болатын. Грек-рим күресі 19 ғасырдың соңы-20 ғасырдың басында француз күресі деп аталатын, өйткені ол осы Францияда қайта жанданып (Ежелгі Грециядағы Олимпиялық ойындардан кейін), сосын Еуропаға, Ресейге де тарады.

Мұқанның күреске тоймауы, қызығушылығы, одан үлкен жетістіктерге жетуге ұмтылысы мен кәсіби палуандармен белдесу арманы оны Омбы қаласына алып келді, мұнда цирк ашылып, 1901 жылы француз күресі (грек-рим күресі) бойынша халықаралық турнир (кейбіреулердің айтуы бойынша әлем чемпионаты) өтуі тиіс еді. Мұқан Омбыға Сібір темір жолымен жетеді. Палуандардың күресін тамашалап отырып, Мұқан бұл күрестің қазақ тойларындағы күрестен айырмашылығы бар екенін байқайды. Солай бола тұра, көпшілікке арналған әйгілі орыс палуаны А.Н.Злобиннің шақыруын қабыл алады. А.Н. Злобин Мұқанды әуіріммен ерең жеңеді. Мұқан бұл белдесуде жеңімпазға берілетін сыйақының жартысына ие болады, өйткені белдесудің шарты бойынша Злобинге қарсы 15 минут қарсылық көрсеткен палуанға сыйлықтың жартысы уәде етіледі, ал олар 18 минут күреседі. Злобиннің кеңесі және кепілхатымен Мұқан Санкт-Петербургке аттанады, мұнда ол Лебедевтің ауыратлеттер мектебіне қабылданады [18].

Злобин Мұқанға күресті үйренуге ақыл берген және келешекте әйгілі палуан болатынын көре білген алғашқы кәсіби палуан емес еді. Мысалы, Федор

Никольский ауылдарды аралап, күштік номерлер көрсететін және өзімен күш сынақсыз келетіндерді ортаға шақыратын. Осындай қойылымдардың бірінде оның ұсынысын жас Мұқан қабыл алады. Жиналған көпшілік қаршадай баланың мұндай алыппен күресіне қауіп білдіреді, бірақ Никольский ешқандай зиян тигізбейтінін айтып сендіреді, дегенмен Мұқаннан жеңіліп қалады. Жас палуанның күш-қуатын байқаған Никольский Мұқанға:

- Сенің оқуың керек, сен атақты палуан бола аласың,-деп кеңес береді [26].

Француз күресінің ережесі бала кезден аяқ тәсілдерін (шалу,орау, жамбасқа алу) қолдануға машықтанған Мұқанның мүмкіндіктерін біршама шектеген де болуы мүмкін. Оған қайта үйренуге тура келді және аяқ тәсілдерін қолданбай атақты палуандарды айқын жеңу үшін француз күресі бойынша белдесулерге дайындалды. Орасан күш, табиғи қуат, қайсар мінез, жаттығулардағы шыдамдылық пен еңбексүйгіштік оған кәсіби француз күресінің әлем чемпиондарының ортасынан орын алуға мүмкіндік берді. Бірақ сонымен бірге Мұқан еркін күрес пен джиу-джитсу бойынша да елеулі және үлкен жеңістерге қол жеткізді. Бұл жерде оған тәсілдерді аяқпен орындау (қазақша күрес тәсілдері) қабілеті мен тәжірибесінің көмектескені даусыз.

Қажымұқанның еркін күрестегі артықшылығын оның 1909 жылы А.Абергтен грек-рим (француз) күресі ережесі бойынша бірқатар кездесулерде жеңіліс тапқаннан кейін, оны еркін күрес ережесі бойынша белдесулерде жеңгенінен көруге болады. А.Бүркітбаевтың көрсетуі бойынша [26, 113 б.], 1909 жылы Кельн қаласында өткен әлем чемпионатына әлем чемпионы атақтары бар Алекс Аберг пен Георг Лурих қатыспаған. Бірақ әлем чемпионы атағын жеңіп алған және белдесулерде қалжыраған Қажымұқанды Алекс Аберг жекпе-жекке шақырады. Қажымұқан бұдан бас тарта алмайды, бірақ француз күресінің ережесі бойынша жеңіліс тапқан жағдайда, еркін күрес ережесі бойынша қарымта кездесу өткізуді шарт қылып қояды. Француз күресінің ережесі бойынша белдесу өте ауыр өтті және екі күнге созылды, Алекс Аберг Қажымұқанды әрен ұтады, есесіне еркін күрес ережесі бойынша жекпе-жек өте тез аяқталды, төртінші минутта-ақ Алексін жауырын жер иіскеді.

Мамандардың айтуынша, Қажымұқан еркін күрестен де әлем чемпионы, сондай-ақ джиу-джитсудан да Еуропа чемпионы болған. Екі мәрте әлемдегі ең құрметті сыйлықтардың бірі-«Король Сигизмундтың белбеуі» иеленген. Қажымұқан барлық атақтарына өз отанынан, өз Қазақстанынан алыста-Еуропада, Таяу Шығыста, Қытайда, Америкада (Құрама Штаттарда ол еркін күрестен чемпионатты жеңіп алған) қол жеткізген.

Қажымұқанның Георг Лурихтың Гамбургте ұйымдастырған еркін-америкалық күрес пен джиу-джитсу бойынша сайыстарындағы белдесулерін сол жарыстарға қатысушы Войланд-Шульцтан артық ешкім айта алмайды деп жазады А.Бүркітбаев [29].

Гентте үлкен алтын медальды жеңіп алып, бірақ Гамбургте Георг Лурих пен Алекс Абергке жол беріп, француз күресі бойынша үшінші орын алған соң, Қажымұқан Войланд-Шульцке қалжындап: «Георгпен есеп айрысқым келеді, егер еркін күрестен болмаса да, джиу-джитсу бойынша міндетті түрде»,-дейді. Шындығында Қажымұқан сол сайыстарда жылдам, әлуетті және техникалық

басым болды, еркін күрес бойынша өз қарсыластарын ойнап жүріп жеңді. Француз күресінің небір тәжірибелі деген шеберлі Қажымұқанға қарсы он минут та шыдап тұра алмады. Георг Лурих пен Алекс Аберг те актық айкастарда Қажымұқаннан жеңілді. Арада бір ай өткенде Қажымұқан джиу-джитсудан Еуропа чемпионы атанды, және де көрермендердің көпшілігі оны жапондық деп ойлады. Джиу-джитсу бойынша белдесулерде Қажымұқанның қарсыластарының көпшілігі белдесулердің алғашқы минуттарында-ақ жер иіскеді. Бірақ Қажымұқан өзінің орасан күшін ескере отырып, қарсыластарына қатты зиян келтірмес үшін жанға батарлық тәсілдерге бармады. Кейбір палуандар джиу-джитсу бойынша Қажымұқанмен кездесуден бас тартты, олардың ішінде Алекс Аберг те бар. Ал Қажымұқанға джиу-джитсу тәсілдерін үйреткен Георг Лурих онымен актық белдесуде жолықты. Басқаларға қарағанда өз шәкіртінің шабуылдарына ұзағырақ төтеп бергенімен, ақыр соңы ол да жеңіліс тапты [29, 139-140б.].

1914 жылы Парижде еркін-америкалық күрес бойынша әлем чемпионаты өткізілді. Америка бойынша турнирге дайындық үшін Еуропаның ең айтулы палуандары жиналды. Ресейдің атынан бес палуан келді: Аберг, Поспишил, Тигане, де Колос және Қажымұқан. Жетекшілік пен өкілеттілік палуандар арасындағы танымал дипломат және тіл білетін Алекс Абергке жүктелді. Америкада француз (грек-рим) күресіне қарағанда еркін күрестің танымалдылығына байланысты, Америкаға сапар алдындағы жаттығуларда соған көп көңіл бөлінді. Қажымұқан бұл күрес түрі бойынша әріптестері арасында ең мықтысы болып шықты және көп кешікпей өз тобының жаттықтырушысына айналды десе де болады, оларға жаңа әдіс-тәсілдерді көрсетіп, үйрете бастады [29, 154б.].

Үш апталық жаттығулардан кейін А.Аберг еркін күрестен халықаралық жарысқа тек Қажымұқанның жалғыз өзін қатыстыруға шешім қабылдады, бұл тек оның күші мен палуандық шеберлігін ғана емес, сонымен бірге оның аяқ тәсілдерін қолдана алатынын мойындау еді. Қажымұқан өз әріптестерінің үмітін ақтап, өз қарсыластарын басымдылықпен ұтып, еркін күрестен әлем чемпионатының (1914 жылы Парижде) үлкен алтын медальына қол жеткізді. Ол сондай-ақ АҚШ қалалары бойынша турнирлерде да сәтті өнер көрсетті. А.Алекс екеуі еркін күрес ережесі бойынша Американың көптеген айтулы чемпиондарын ұтты. Қажымұқан Америкада тіпті жеңіліс дегеннің не екенін білмеді, ұйымдастырылған кездесулерде грек-рим (француз) және еркін күрес бойынша Еуропалық та, Америкалық та чемпиондардың барлығын жеңіп шықты [26, 154б.].

Қажымұқанның еркін күрес пен джиу-джитсу бойынша жарыстардағы сәтті өнер көрсетуінің басқа да естеліктері бар. Мысалы, Қажымұқанның алғашқы ірі жеңіске 1905 жылы Харбинде қол жеткізгені туралы жазылған. Ол джиу-джитсу күресі бойынша алтын медаль ұтып алады. Қажымұқан чемпионат бойына жамбасы жер иіскемей, «Манчжурия чемпионы» атағын иеленеді [18, 27б.]. Сондай-ақ 1910 жылы Америкаға еуропалық және орыс палуандарының үлкен тобы барғаны туралы жазылған. Олар бірнеше топқа бөлінеді, солардың бірінде Қажымұқан болады. Қажымұқанның Оңтүстік

Американың қалалары бойынша турнедегі ең ірі табысы Аргентинаның астанасы Буэнос-айрэстегі жеңісі болды, ол үлкен алтын медальмен марапатталады [18, 286.].

Қажымұқанның замандастарының айтуынша ол әдеттегі палуандардан емес еді. Қарсыластарының көпшілігіне техникалық жағынан жол берсе де (француз күресінің техникасы болса керек), ол олардан күш жағынан басым түсетін. Егер Қажымұқан толықтай орап алған болса одан құтылып шығу мүмкін емес еді. Оның тағы бір ерекшелігі шабуылдағы әбжілдігі болды. Ең өкініштісі оны жиі жарыстан ереже «бұзғаны» үшін шығарып тастайтын. Мұны әдетте оны кілем үстінде жеңе алмайтын палуандар тобы пайдаланатын [18, 316.].

Мысалы, Георг Лурихпен кездесу алдында Қажымұқанды Лурих тобының кожайыны жеңілісті бере салуға үгіттейді. «Неге оған әдейі жеңілемін?– деп танданады кенпейіл қазақ– Ол мықты палуан, кез келгенді өзі жеңе алады ғой». Бір сағатқа созылған Лурихпен белдесу еш нәтиже бермейді. Белдесудің ең соңында Мұқан Георгты «көпірге» қоюға қол жеткізеді. Дәл осы сәтте төрешінің ысқырығы естіліп, Мұқанға «рұқсат етілмеген әдіс қолданғаны» үшін жеңіліс беріледі. Ол қарсы болып, барлығын ережеге сай істегенін дәлелдеуге тырысты, көрермендер де оны қолдады, бірақ «ауыздары майланған» төрешілер айтқандарынан қайтпады. Мұндай жағдайлар өте көп болды. Шыдауға тура келді, өйткені цирк күнкөріс көзі еді.

Біздің ойымызша, бұл жерде көптеген «ойдан құрастырылған» ереже бұзушылықпен қатар, Қажымұқанның бала кезден дағдыланған қазақ күрестегі аяқпен шалу тәсілдерін қолдануы да мүмкін, бұған грек-рим күресінде тыйым салынғанымен, бірақ еркін күрес пен джиу-джитсу жарыстарында Мұқанға сәтті өнер көрсетуге мүмкіндік беретін.

Бірнеше жыл Қажымұқан Георг Лурихтің цирк тобында өнер көрсетті, бірақ оның кожайынның мүддесіне бола белдесулерде қарсыластарына жол беруді қаламауы нәтижесінде Георг Лурих онымен келісім-шартты бұзады.

Парижде өткен әлем чемпионатында Қажымұқан И.Поддубныймен ақтық бәскеге жеткенде одан бас тартып, кіші алтын медальды қанағат тұтты, И.Поддубный үлкен алтынды алды. Қажымұқан кейбір жағдайларда шеткі аймақтардан келген «бұратана» өкілдері емес, ресейлік палуандардың жеңімпаз болуы, солардың абыройы үшін бірінші болудан бас тартумен қатар, кейде көрермендердің қысымымен де шеткері қалып отырды.

Мысалы 1912 жылғы Нижегородтың Сур циркінде өткен «бүкілресейлік чемпионатта» көрермендер өздерінің жерлестері Н.Турбасты қолпаштап, төрешілердің жұмысына кедергі келтірді, ал Қажымұқан сахна сыртына киім ауыстыруға келгенде, онда оны қарулы адамдар күтіп тұрды. Аяқталмаған кездесуде жеткен жеңісіне қарамастан, Қажымұқан белдесуді жалғастыруға шыға алмады, өйткені оған артқы есіктен жасырын шығып кетуге тура келді. Осылайша, үлкен алтын медаль Н.Турбасқа берілді, ал Қажымұқанға кіші алтын бұйырды [18, 306.].

1905 жылы Мұқан жапондық Сар-Кетенді ұтқанда көрермендер оған шабуыл жасауға аз қалды. Белдесу джиу-джитсудың жан аяспас ережесі

бойынша жүргізілді, тарихшылар оны тіпті «өлім жекпе-жек» деп атады. Бұл оқиға Қажымұқанның он сегіз орыс палуанымен Жапонияда өнер көрсеткен кезінде болды. Олар джиу-джитсудың асқан шебері Сар-Кетенмен (бұл жапон палуанының бүркеншек есімі болса керек) айқасқа аса мұқият дайындалды. Ресейліктердің қауіпі тегін болмады—Сар-кетен олардың барлығын жеңді. Ең соңғы болып кілемге Қажымұқан шықты. Шарт бойынша олар арасында демалысқа үзіліс жасап бес минуттан белдесті. Алғашқы бес минут қазақ палуаны үшін өте ауыр болды. Жапондықтың күшті саусақтары темір тырнақтардай еді. Мұқанның беті бірнеше жерден сырылды, белдесу барысында қанға боялды. Көрермендердің айғайында шек болмады. Алғашқы үзілістен кейін Мұқан тағы кілемге шықты. Сәлден соң ол Сар-Кетенді алып ұрып, аркасын ерттеп мініп отырып, «жапондықтың бас терісін сыпырып алды» —жапондықтың белдесер шамасы қалмады. Көрермендер өздерінің сүйікті палуандарының жеңілгенін, сондай-ақ жарақат алғанын көріп, сахнаға тұра ұмтылды, бірақ палуандар көрермендерден қорғау үшін Қажымұқанды қоршап тұра қалды [30].

Бұл айқастың тағы бір баяндалуы бар, бірақ мүмкін екеуі екі басқа белдесу болуы да мүмкін. Токиода (Жапония) француз күресінен әлем чемпионатының ресми жабылуынан кейін, кілемге жапон палуаны шығып, джиу-джитсу ережесі бойынша кез келген елдің палуанының жеңетінін мәлімдеп, жекпе-жекке шақырады. Бұл джиу-джитсу бойынша Жапония чемпионы Саракики Джиндофу еді. Оның шақыруын Қажымұқаннан өзге ешкім қабылдамады. Жапондық алыстан ауыр қанды соққылар бере отырып, Мұқанның құлағы мен ерінін жырып тастайды. Қанға боялған Мұқан ебін ауып жапонды өзінің алып құшағына алып, бар күшімен кілемге алып ұрады, осылайша жапондықтардың джиу-джитсудан жеңілмейтіні туралы аңызды жокқа шығарады. Жапон палуанының Қажымұқанмен айқасы кайғылы аяқталады, Саракики Джиндофу біраз уақыттан соң қайтыс болады [18, 326.].

Америкалық киношежіренің кадрлары Қажымұқанның Саракики Джиндофумен болған әйгілі айқасының үзінділерін бізге жеткізді. Саркикиге қарсы шығуға сол жарысқа қатысқан бірде-бір палуанның жүрегі дауаламады. Қажымұқан тәуекелге бел буды және керемет жеңіске жетті деп жазады [31].

А.Бүркітбаевтың [26] құжаттық материалдарды зерттеуге сүйене отырып жасаған нұсқасы бойынша, Қажымұқан мен Саракики Джиндофу арасындағы атакты белдесу Харбинде өткен. 1915 жылы Қажымұқан И.Поддубный жинаған топқа қосылады. Орыс алыптарынан өзге бұл топқа Саракики Джиндофу бастаған бірнеше жапондық қосылады. Қиыр Шығыс бойынша тур барысында қытайлық Харбин қаласында чемпионат ұйымдастырылады. Көшпелі цирк жапон кварталында орналасты және Ресейдің атакты палуандарының келуі үлкен әбігерлік туғызды. Чемпионатты француз күресі бойынша өткізу келісілді, оған орыс, жапон және қытай палуандары қатысатын болды. Бірінші орын үшін ақтық бәсекеде Қажымұқан мен И.Поддубный кездесті. Ақтық айқас алдында француз күресі ережесі бойынша Қажымұқан Саракики Джиндофуды ұтқан болатын. Поддубный мен Қажымұқан арасындағы екі күнге созылған белдесу жеңімпазды анықтай алмай тең аяқталады (бұл палуандардың

арасындағы барлық кездесу түгелге дерлік осылай аяқталған). Негзінен жапондықтардан тұратын әділқазылар алқасы екі жеңімпаз болуы мүмкін емес деген шешім шығарады. Сондықтан екі палуанның қайсысы Саракики Джиндофуды джиу-джитсу ережесі бойынша жеңсе, сол чемпион атанады, олай болмағанда Саракикиге чемпиондық атақ бұйырады деп мәлімдеді. Поддубный бұл белдесуден де, алтын медальдан да бас тартуды ұсынды, өйткені джиу-джитсу ережесі бойынша өліп кету де мүмкін. Бірақ Қажымұқан шақыруды қабыл алып, үстіне тар кимоно киіп (үлкен көлемдісі табылмаған соң) кілемге шығады. Жапондық қоянқолтық белдесуге бармай алыстан қолмен және аяқпен шабуыл жасайды. Аяқпен тепкені иекке тиіп, саусақтары Қажымұқанның бетін сойып кетті, қан судай ақты. Қажымұқан шарасыз күйге түскендей болған соң, Саракики Джиндофу өзінің атакты айласын-аяқтарымен қарсыластың мойынын қыса отырып, тұншықтыру арқылы берілуге қол жеткізуді ойлады. Саракики Джиндофу тәсілді дұрыс жүзеге асырғанымен де Қажымұқанның қарулы қолдары оның құрсауын босатты, сосын ол бар күшін салып, қарсыласын басынан асырып лақтырып жіберді. Саракики Джиндофу құлаған жерінен тұра алмай қалады, оны тақтайға салып көтеріп алып кетеді. Кейінірек палуандар оның емханада көз жұмғанын естиді, оның омыртқалары сынып кеткен көрінеді [26].

Бұл сәйкессіздіктер тек қана авторлардың осы белдесудің барысын әртүрлі қарастыруында ғана емес, сонымен бірге кәсіби күрестің басты мәні-көрермендерді тарту болғандықтан, Қажымұқанның Саракики Джиндофумен «өлім» айқасының әртүрлі нұсқалары әртүрлі қалаларда және әр жылдары жапон көрермендері үшін, түсетін пайданы арттыру үшін көп мәрте қойылуымен де байланысты болуы мүмкін. Қажымұқанның А.Н.Злобинмен алғашқы белдесуі туралы да осылай айтуға болады, өйткені бұл кездесу туралы пікірлердің алшақтығы байқалады. Бұл кездесу қай жылы және қай қалада болған: 1901 жылы Омбыдағы кәсіби палуандар жарысында [27], немесе 1904 жылы Омбыда [32], немесе Қазанда [28], немесе бұл Петропавловскіде 1904 жылы көктемде ораза мерекесінде орын алған [26].

Мысалы, бірқатар авторлар 1904 жылы белгілі орыс цирк палуаны А.Н.Злобиннің ұсынысымен жас Мұқан Мұңайтпасов Санкт-Петербургтегі И.В.Лебедевтің мектебіне қабылданып, 1905-1907 жылдары классикалық күрестің цирк өнеріне үйренгені туралы жазады. Сосын ол кәсіби палуан әлем чемпионы Георг Лурихтың цирк труппасының құрамында өнер көрсете бастайды [32].

А.Бүркітбаевтың Қажымұқан туралы кітабы бойынша [26, 246.], оның А.Н. Злобинмен кездесуі 1904 жылдың көктемінде Петропавлда ораза мерекесі кезінде өтеді, бұл күні Петропавл мұсылман қауымы белгілі палуандарды шақырып дәстүрлі жарыстар өткізетін, сондай-ақ кілемге қалағандардың барлығы шыға алатын.

Басқа бір дерек көзі бойынша, 1901 жылы Омбыда француз күресі бойынша чемпионат өтеді. Осы уақытқа дейін жеңілістің ашы дәмін татпаған жас қазақ палуаны кәсіби палуандарға қарсы шығуға бел байлайды. Ол олардың ішіндегі ең мықтысы Андрей Злобиннің шақыруын қабыл алады. Жас қазақ

алыбының орасан қайратын сезінген орыс палуаны оған күресті кәсіп етуге кеңес береді. Злобиннің және бірқатар өзінің достарының кеңесімен Қажымұқан Петербургке сапар шегеді. Мұнда ол атақты Иван Владимирович Лебедевтің палуандар мектебіне қабылданады. Лебедевтің мектебінде Қажымұқан 1903-1904 жылдары екі жыл жаттығады [26, 266.].

Жас Мұқанның кәсіби күрестің шынына өрлеу кезеңін 20 ғасырдың басы емес, 19 ғасырдың соңында 90-жылдары ол Ресей чемпионы болды деп қарастыратын авторлар да кездеседі. Кездейсоқ жағдай оны алдымен Қазанға, ал ол жерден Петербургтік цирк палуандары мектебіне алып келеді. Күрес өнерін ол сондай-ақ Одесса мен Гамбургте үйреніп, ал киев цирк аренасына кәсіби палуан ретінде шықты [28].

Бұл жағдай да Қажымұқанның цирк палуандарымен, А.Злобинмен алғашқы кездесуінен соң, бірден Петербургке кетпей, бірнеше жыл бойы осы палуандар труппасымен қалаларды аралап жүруі де мүмкін екенін көрсетеді. Көрермендер үшін әйгілі кәсіби палуандардан қаймықпайтын тегі түрік-мұсылман жас қазақ алыбын көру қызығушылық туғызғаны даусыз. Оның үстіне А.Злобиннің ағасы цирк кожайыны болатын, ал Қажымұқан оларға өзінің алып тұлғасымен және күреске деген тойымсыздығымен, күшінің көптігі және сайыстағы шыдамдылығымен бірден ұнады. Бұл бірден бірнеше қалада және әр жылдары қазақ батырының кәсіби палуанның шақыруын қабылдап және белдесуде қарсы тұра алғаны туралы әркілі деректердің болуын түсіндіреді.

Бұл болжамды бірқатар жарияланымдар растай түседі. Мұқанның кәсіби палуанмен алғашқы кездесуі 1901 жылы Омбыда цирк алаңында өтеді. Ол әйгілі орыс палуаны Злобин болатын, ол өзінің тәжірибесі мен күшіне қарамастан жас қазақ балуанымен 18 минут күресіп, оны әрең жеңеді. Осыдан кейін Қажымұқан Орынбор, Қазан және Омбы қалаларын аралап, ең таңдаулыларымен күресіп, қарсыластарын жеңіп, чемпиондар қатарына қосылады. Чемпиондардың чемпионының одан арғы өмірі Петербургте өтеді және сондай-ақ әлемнің басқа қалаларының цирк ареналарымен де тығыз байланысты. Петербургте ол өз шеберлігін «Ваня ағайдың» (Лебедев) палуандар мектебінде шыңдайды [27].

Тағы бір еңбекте көрсетілгендей, осы кезеңде (Злобинмен кездесу) Омбы циркінде Мұқан әйгілі орыс палуаны Иван Поддубныймен танысады. Француз күресінен әлем чемпиондары—атақты қазақ палуаны Қажымұқан мен орыс алыбы Иван Поддубныйдың достық тарихы өзінше бөлек бір әңгіме. Қажымұқан көптеген қиындықтар мен бәсекелестерінің айла-шарғыларын жеңе білді және 1904 жылы екі алып та Парижде тамаша өнер көрсетіп, екі бірінші орынды иеленді [27].

Қажымұқанның туылған уақыты туралы да бірыңғай пікір жоқ, авторлардың басым бөлігі оны 1871 жылы туылған десе, кейбір деректер оны 1886 жылы немесе 1891 [27, 30, 32, 33] туылған деп көрсетеді.

Е.Алимхановтың [7] еңбегінде (1996) елдің шығысындағы күрестен алғашқы халықаралық кездесу Қажымұқанның атымен байланысты екені айтылады. 1923 жылы жазда Қоянды жәрменкесіне Қытайдан өкілдер

қатысады. Олар өздерімен Қытайдың күрестен бес дүркін чемпионын ертіп келеді. Мео Дзу-фу мен Қажымұқанның кездесуі 54 минутқа созылып, қазақ балуанының жеңісімен аяқталады. Қажымұқан ол кезде 37 жаста еді.

Басқа еңбектерде өзгеше деректер келтіріледі.

Қажымұқан 1871 жылы Ақмола облысының Қараөткел ауылында дүниеге келеді, мұнда негізінен алтыбас қыпшақ руының адамдары тұратын. Менің шешем де қыпшақ руынан, сондықтан да Қажымұқанның өмірі туралы көптеген әңгімелерді алғаш рет анамнан естідім деп жазады Б.Сейдахметова.

Қажымұқан Мұнайтбасов 1886 жылдың сәуірінің басында Ақмола облысында дүниеге келген. Руы қыпшақтан тарайтын алтыбас [32].

Анықтамалықтарда [24, 25] келесі мәліметтер кездеседі: Хаджимукан (Қажымұқан) Мұнайтбасов (1871, Қараөткел ауылы Ақмола облысы, - 12 тамыз 1871) әйгілі қазақ палуаны. Әлемнің көп дүркін чемпионы, Қажымұқан Мұнайтбасов (1871-1948) белгілі қазақ палуаны, әлемнің неше мәрте чемпионы.

Қажымұқанның тұлғасы туралы деректерде де айырмашылықтар бар. Мысалы, бір еңбекте оны былай сипаттайды: аяқ өлшемі 54, бойы 174 см, салмағы 95 кг, мұны тағы алып өлшемі дейді (Л.Доброта, 2003). Ал профессор З.Қоңыратбаевтың мәліметтерінше Қажымұқанға батыр тұлға сай келеді: бойы 195 см, салмағы 139 кг (1946 жылы оның салмағы 174 кг болған), санының айналасы 71см, бицепстері 47 см, мойынының жуандығы 56 см, аяқ киімінің өлшемі 54 [8, 18, 286].

95 килограмм салмақ батыр тұлғалы денесі мығым атлетке сай келуі мүмкін, бірақ 174 см бой ұзындығы мығым дененің салмағына үйлеспейді, дегенмен екі жағдайда да аяқ киім өлшемі сәйкес келеді. Егер екінші зерттеу Қажымұқанның шынайы антрометрикалық өлшемдеріне жүргізілген болса, қартайған Қажымұқан салмақ қосуы мүмкін.

Сондай-ақ Қажымұқанның кәсби күресті үйренуді 34 жасында бастауы да күмән туғызады. Бұл тым кеш. Егер оның туылған жылы 1871 жыл болатын болса, 1904 жылы Злобинмен кездескен кезде ол тура осы жаста болған. Сондай-ақ жас Мұқан үшін Злобинмен 15 жасында кездесу тым ерте. Егер ол 1886 жылы туылып, 1901 жылы Злобинмен кездесті десек, ол осы жаста болар еді. Ал 1904 жыл (18 жас) – шындыққа жақын келеді, өйткені авторлардың біркатары Мұқанның Злобинмен кездескенде жас болғанын айтады.

Егер Қажымұқанның Злобинмен алғашқы кездесуі 1901 жылы орын алып, ол жиырма жаста болса, сосын бір жыл бойы Злобиндер циркімен әртүрлі қалаларды аралап, одан кейін Петербургке аттанса, онда біркатар авторлар көрсеткендей Мұқан онда 1905-07 жылдары емес, 1903-04 жылдары оқыған болып шығады [18, 336.], бұл басқа еңбектердегі деректер мен Қажымұқан қатысқан әртүрлі жарыстардың фактыларымен сәйкес келеді. Мысалы, 1904 жылы Парижде өткен француз күресінен әлем чемпионаты, бұл жарыста олар Поддубный екеуі екі бірінші орынды бөлісіп, үлкен және кіші алтын медальдарды иеленген.

Негізі Қажымұқан Мұнайтбасов грек-рим күресіне 1989-1990 жылдары үйрене бастаған. «1990 жылдың қазан айында Қажымұқан тұңғыш рет үлкен

күреске түседі», жазған Е. Әлімханов [8]. Сонда 1901 жылға дейін көптеген жарыстарды жеңіп, атақты палуан, чемпион қатарына жеткен

Қажымұқан туралы кітаптың алғысөзінде Г. Максимов [34] қазақ батыры Қажымұқан Мұнайтпасов кілемдегі жетістіктеріне салмақ өлшемі, спорттық дәреже, ұлай саны бойынша жеңу немесе жеңілу секілді түсініктер жоқ кезде қол жеткізген деп жазады. Жеңіс тек «таза» түрінде есептелген, ал оған жету үшін кейде қатарынан бірнеше күн керек болған. Кез келген адам сегіз пудтық қарсыласпен бір сағаттық айқасқа шыдай бермейді. Сондықтан да кілемде тек күшті, шыдамды және айлалы атлеттер қалатын, салмағы мен шеберлігі бойынша таңдау аренада өздігінен жүріп жататын.

Қазақ алыбының есімі отандық және әлемдік спорттың даму тарихына алтын әріппен жазылған. Мың жылда бір туатын талантты палуан аз уақыт ішінде керемет жетістіктерге жетті және Еуропаның, Азия мен Американың белгілі күштілерімен иық теңестірді деп жазады аталған автор [34].

Қажымұқан Қара-Иван деген атпен Ресейдің спорттық намысын Кабулда, Тегеранда, Харбинде және тағы басқа қалаларда абыроймен қорғады. Дархан жүректі, кенпейіл қазақ палуаны Иван Поддубный, Иван Заикин, Иван Шемякин секілді Иван атты әйгілі орыс палуандарымен дос болды [32].

Қажымұқан әлемнің ең таңдаулы палуандарының бірі болды және олардың ең атақтыларымен иық теңестіріп тұрды. Кейінірек кәсіби күрес алаңында 20 жылдан астам өнер көрсеткен орыс палуандарының бірі «Сол кезде әлемде орыс алыбы Иван Поддубный мен қазақ батыры Қажымұқанның атағы дүрілдеп тұрды» деп жазады [18, 336.].

Қажымұқанмен талай рет бірге өнер көрсеткен кәсіби балуан В.Г.Ярков былай деп еске алады: «Өзіне таныс көптеген адамдарды Қажымұқан өз мінезімен, ашықтығымен, жолдастыққа беріктігімен, туған қазақ жеріне деген махаббатымен баурап алатын...Менің есімде тек оның орасан күші, ептілігі, ұшқыр техникасы ғана емес, сонымен бірге кілемдегі жекпе-жекте сауатты құра білуі де жатталып қалды. Және де ол ешбір қарсыласынан қаймығып көрмеген болуы керек...» [34].

«Мен Мұқан Мұнайтпасовты алғаш рет 1908 жылы Киевте түрік циркінің палуандар чемпионатында көрдім. Оның саусақтары не деген ірі! Бұл оның орасан зор табиғи күшін көрсетеді. Бірақ ол мұнысын көрсетіп мақтанбайтын. Күшті палуан Франц Биньковский жаныңнан өтіп бара жатып иығымен немесе шынтағымен қағып ұшырып кететін. Ал Мұқан байсалды, қарапайым, кенпейілді, тәрбиелі адам болатын. Осы бір әдемі қазақта туыла біткен терең мәдениет пен ешқашан опасыздыққа бармайтын адамның тәкаппарлығы бар еді»,-деп украин палуаны Михаил Слуцкий Қажымұқанды еске алады. Осы халықаралық чемпионаттың ақтық сынында Қажымұқан поляк Франц Биньковскийді («Циклоп») ұтады. Баспасөздің хабарлауынша Қажымұқан сол кезде 95 килограмм болса, ал «Циклоп»-143 килограмм болғанына қарамастан жауырынымен жер иіскеді [25].

Француз (грек-рим) күресінен тұңғыш әлем чемпионы болған қазақ, әлемдік, аймақтық, ресейлік жарыстардың көпмәрте чемпионы, сондай-ақ кейінірек аса ауыр салмақтылар арасындағы классикалық (грек-рим) күрестен

бүкілодақтық чемпионаттардың жеңімпазы, ұлы атлет Мұқан Мұнайтпасов - әлемге де, қазақ еліне де Қажымұқан, яғни Қасиетті (қажыға барған) Мұқан деген есіммен белгілі [33].

Оның қашан және қалай Мекке мен Мединеге қажылыққа барғанын Қажымұқан туралы еңбектерден білеміз.

Мұқан Мұнайтпасов Саратовтағы, Қазандағы, Троицкідегі, Уфадағы және басқа қалалардағы бүкілресейлік жарыстардың, сондай-ақ Мәскеудегі, Киевтегі, Ригадағы, Минскдегі, Париждегі, Варшавадағы, Харбиндегі халықаралық чемпионаттардың жеңімпазы мен жүлдегері болды. Цирк труппасының құрамында жас қыпшақ Оңтүстік Американың, Таяу және Орта Шығыстың елдерін саяхаттады. 1909-1911 жылдары ол атышулы түрік палуандарымен кездесулерде жеңістерге жетті.

Қажы деген қасиетті атты Мұқан Стамбулдың билеуші төресі Шакипашенің шақыруымен Меккеге қажылыққа барғаннан кейін алды, Түркиядағы кездесулерде жас қазақтың өнері әкімнің көңіліне жаққан болуы керек. Әсіресе түріктік «майлы» күрестің шебері, түрік чемпионы 155 килограмдық Нуруллахпен Мұқанның күресін тамашалауға халық көп жиналды. 100 килограмм тартатын Мұқан осы тірі таудың қасында сымбатты бозбала секілді көрінді. Бұл белдесуде аяқ амалдарын қолдануға рұқсат етілді. Мұқан шалып та, теуіп те, орап та көрді. Бір қызығы әдетте өзі десе жанын беретін түріктер қонақты қолдай бастады, оның әдемі әрі батыл күресі ұнады. Жиырмасыншы минутта Нуруллахтың жауырыны жерге тиді. Бас жүлде Мұқанның қанжығасында кетті [27].

Сол кездерде Қажымұқан күрескен ереже бойынша күрестің (француз, джиу-джитсу, қазақ күрес) барлық түрінен түрік күресі еркін күреске ең жақыны, тіпті қазақ күресінен де жақын, өйткені түрік күресінде аяқпен тәсіл орындаумен қатар, аяқты қолмен де ұстауға болады. Осылайша Түркияда Қажымұқанға бала кезден үйренген қазақ күрестің пайдасы тиіп, ол аяқпен шалу тәсілін тамаша орындады.

Өткен ғасырдың басында-ақ Қажымұқан ашық жекпе-жектерде әлемнің мықты палуандарын жеңіп, Қазақстанның атын әлемге жайды. 54 мемлекеттің тұрғындары алыптың ерекше қабілеті мен күшін тамашалауға мүмкіндік алды. Қажымұқан жарыстарда жалпы саны 48 медаль ұтып алды [28].

Бірақ бұл 48 жүлде Қажымұқанның 12-13 жыл ішінде көрсеткен өнерінің арқасында алған жүлделерінің барлығы емес. Мысалы кейбір еңбектерде Қажымұқанның спорттық жетістіктері үшін көптеген бағалы сыйлықтар және медальдармен марапатталғаны айтылады. Өмірінің соңына қарай ол 48 алтын және күміс медальдарды сақтап қалған. Бірақ бұл санға 1910 жылға дейін ұтқан, бірақ Түркиядағы, сондай-ақ Челябинскідегі цирк өртерінде жанып кеткен жүлделері кірмейді [18, 336.].

Өнер көрсеткен кезеңі тағы бір еңбекте көрсетілген. Палуан Қажымұқан Мұнайтпасов 1905-1916 жылдары Еуропа және әлем біріншіліктері жарыстарында сан мәрте жеңіске жеткен [35].

Спорттық жекпе-жектер әлемінде барынша танымал мұсылман палуан, қазақ ұлтының өкілі Қажымұқан Мұнайтпасов. XX ғасырдағы Қазақстандағы

дене шынықтыру мен спорттың, оның ішінде грек-рим (француз) күресінің дамуы оның есімімен тығыз байланысты. Төңкеріске дейінгі кезеңде тек сол ғана халықаралық аренаға қол жеткізіп, әлемнің көптеген елдерінің спорт ареналарында тек өзінің ғана емес, сонымен бірге туған халқының да атын шығарды [18, 266].

2. Қазақ күресінің кеңес дәуірі мен тәуелсіздік жылдарындағы даму кезеңдері

Зерттеушілер атап өткендей [4, 5, 36, 37 және т.б.], төңкеріске дейінгі Ресейде кеңінен тараған орыс халқының ойындары мен көңіл көтеру шараларын қазақтар орыстардан үйренсе, атжарыс пен белдесіп күресу сияқты қазақ халқының ұлттық спорт түрлері орыс халқының да сүйікті көңіл көтеру шараларына айналды.

Осылайша, қазақтың ұлттық спорт түрлері бойынша жарыстарға көпшілік халық жиналатын. Қазақ күресі өзінің қарапайымдылығы және қол жетімділігінің арқасында жергілікті халықтар арасында кеңінен тарады, сондықтан қазақ күресі бойынша сайыстар көптеген көрермендерді өзіне тартып тұратын.

Төңкеріске дейінгі Қазақстанда күрес және басқа да сайыс түрлері әртүрлі салтанатты шаралардың ажырамас бөлігі болғандығын көптеген зерттеушілер атап өтеді [6, 7, 8, 9 және т.б.]. Оған қоса жастар арасында күрес арқылы сайысу аяқ астынан туындайтын және күнделікті жағдайда балалар мен жастарға өздерінің қатарлас құрдастары мен көршілерімен сайысу барысында күш шамасын анықтайтын өлшем ретінде ұнайтын.

Көптеген тарих зерттеушілері [21, 22, 23, 38 және т.б.] Қазақстандағы білім беру саласындағы түбегейлі өзгерістерді Кеңес үкіметінің орнауымен байланыстырады, дәл осы кезеңдерде Қазақстанда түрлі оқу орындарының ашылуы мен олардың санының арта түсуіне көп көңіл бөліне бастаған еді.

Азамат соғысы аяқталысымен халық ағарту органдары жекелеген оқу орындарына дене шынықтыру және спорт пәнінен сабақтар енгізе бастады. Солардың ішінде дене тәрбиесі жүйесіне, ұлттық спорт түрлеріне, атап айтқанда қазақ күресіне үлкен орын берілді. Қазақ халқының белбеуден ұстасатын күрес түрі ежелден-ақ халықтың сүйікті сайыс түрі болып саналатын және өз уақытында қазақтардың негізгі спорт түрлерінің бірі ретінде қызмет етті. Бұл спорт түрі қазақ жауынгерлерінің күшін, ептілігін тәрбиелейтін, сайыс барысында қарсыласына қарсы тұра алатын қасиеттерді қалыптастыратын жаттығудың маңызды элементі ретінде қарастырылды.

Зерттеушілер патшалық Ресейдің кезінде жергілікті халық өкілдерінің (қазақтардың) аз санды балаларына арналған оқу орындарында дене тәрбиесі бойынша сабақтар мүлде жүргізілмегендігін атап өтеді. Классикалық (халықаралық, олимпиадалық) спорт түрлері мен ойындары бойынша Қазақстанның солтүстік аймақтары мен Семейде пайда болған клубтар мен үйірмелер негізінен әскери элита, шенеуніктер мен байлар үшін (негізінен орыс тілділер үшін) ғана қызмет етті. Тек жана заман лебімен ғана (Кеңес үкіметінің) дене шынықтыру және спорттың халық үшін дамуы (жергілікті халық – қазақтар үшін де) республикадағы аса зор мемлекеттік дәрежедегі маңызды шаралардың біріне айналды [4, 22, 39, 40, 41, 42].

1919 жылы Орынбор, Орал, Семей және басқа да губерниялық және ояздық орталықтарда алғашқы Жаппай білім беру органдары пайда болды. Жаппай білім беру органдарының басшылығымен жастарға әскери білім беру,

жекелеген спорт түрлерін дамыту мен отансүйгіштікке тәрбиелеу, пролетарлық сана сезімін жетілдіруге бағытталған жұмыстар жүргізілді [42, 43]. Қазақстанның Жаппай білім беру органдары еңбекші халық арасында дене шынықтыру мен спортты дамытуға арналған жаңа үкіметтің саясатын жүргізуге көшті. «Халық спортына – пролетарлық гимнастикалық қоғамдарға жол берілсін!» ұраны – Кеңес үкіметінің басты ұранына айналды [42, 43].

2.1 Бірінші кезең, 20-ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдары

1922 жылдан бастап кейбір спорт үйірмелері мен клубтарындағы дәрістердің ресми бағдарламасына қазақ ұлттық спорт түрлері, соның ішінде Орынбор, Верный және Орда спорт ұжымдары қызметінің арқасында қазақ күресі де енгізілді. «Қызыл жігіт» деген атпен құрылған комсомол ұжымының мүшелері гимнастика және ұлттық спорт түрлерімен шұғылданды [44].

Қазақстандағы дене шынықтыру тарихының 1921 жыл мен 1932 жылдары аралығында дене шынықтыруды дамытуға арналған көптеген шаралар, жаңа ұйымдастырылған спорттық бірлестіктерге ауысу, дене шынықтыру мен спорт саласындағы арнайы қоғамдардың жұмыс істей бастауы, спортты дамыту мен халықаралық спорттық байланыстардың орнығуы, мамандар даярлау және т.б. шаралар іске асырылды [4, 9, 23, 42, 45, 46, 47, 48 және т.б.].

1924 жылдан бастап мектептерде міндетті пән ретінде «дене тәрбиесі» пәні енгізілді, дегенмен мұғалім мамандардың жетіспеушілігі мектептердегі дене шынықтыру ісінің қалыптасуына өз кедергісін жасады дейді зерттеуші Б.М. Досқараев [22, 746.].

1926 жылы жоғары оқу орындары ректорларының кеңесінде «Жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру туралы» шешім қабылданды. Онда студенттер арасында спорттық қозғалысты дамыту мен дене шынықтыру сабақтарын бақылауға алу мәселелері сөз болды. Дене шынықтыру сабақтары барлық жоғары оқу орындары мен техникумдарда өткізіле бастады. 1930-31 оқу жылынан бастап университеттер мен институттарда дене шынықтыру кафедралары жұмыс істей бастады [4, 9, 23, 42, 45, 47].

Дене шынықтыру және спорт бойынша мамандар даярлау үшін тек жылдық оқу курсы болды, 1932 жылдан бастап қана Қазақ республикалық дене шынықтыру техникумы жұмыс істеді, 1934 жылдан бастап балалар спорт мектебі жұмыс істеді [45, 196.]. Қазақ республикалық дене шынықтыру техникумында жұмыс істеу үшін дене шынықтыру бойынша орталық жоғары оқу орындарын бітірген жоғары білікті мамандар шақырылған болатын [4, 44 б.].

Қазақ күресі үшін аса маңыздысы 1927 жылы дене шынықтырушылар Кеңесінің республикадағы ұлттық спорт түрлерін дамытуды мақұлдауы болды. Республикадағы ұлттық спорт түрлерін анықтау мен оларды өткізу ережелерін нақтылау үшін арнайы дене шынықтыру кеңесі құрылды [4, 23, 42, 47, 49].

Ұлттық спорт түрлерін мойындау мен оларды дене шынықтыру және спортпен шұғылдану қатарына енгізу спортшылар санының едәуір арта түсуіне себеп болды

1928 жылға дейін күрестің бірыңғай ережелері болған жоқ. Сайыстар балуандардың салмағына қарамай-ақ жүргізіле беретін, сондықтан кей сәттерде бәсекелесін күші мен ептілігінің артықшылығына қарай емес, салмақ артықшылығына ие қарсылас та жеңе беретін. 1928 жылы ұлттық қазақ күресіне тән барлық ережелерден тұратын бірыңғай ережелер жарық көрді [5, 56].

1928 жылы Петропавл қаласында I Бүкілқазақстандық спартакиада өткізілді, ол алғаш рет үлкен көлемдегі спорттық жарыстарды өткізудің тиімді тәжірибесінің негізін қалады [7, 8, 9, 42, 47].

1931 жылы дене шынықтыру және спорт ұжымдары алдына ұлттық дене шынықтыру мен спорт түрлерін ары қарай дамыту міндеті қойылды, сол арқылы ұлттық спорт түрлері мен ойындарын жергілікті халықтарды кеңестік дене шынықтыру қозғалысына жұмылдырудың маңызды құралына айналдыру барысында пайдалану, оларды классикалық (халықаралық және олимпиадалық) түрлермен тығыз байланыстыру көзделді.

Дене шынықтыру техникумымен қоса алғанда, осы жылдары (1932) Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының жанында дене тәрбиесі бөлімі, Семей мен Орал қалаларындағы педагогикалық техникумдарының дене шынықтыру бөлімі мен дене шынықтыру қызметкерлерін даярлау курстары жұмыс істеді [4, 42].

Қазақстанға жұмыс істеуге Мәскеу және Ленинград дене шынықтыру институтын бітірген жоғары білімді мамандар келе бастады.

1935 жылы Сәрсен Ибрагимұлы Бейсембінов П.Ф.Лесгафт атындағы Ленинград дене шынықтыру институтын бітірді. Көп ұзамай-ақ Алматыға қайтып оралып, Қазақстандағы спорт қозғалысын басқарды. Ол біздің республикамызда спорт пен дене шынықтыру ісін дамыту үшін алғашқы қадамдар жасаған кездерде жұмыс істеді. Үлкен және кәсіби спорт туралы ол кездерде сөз болуы да мүмкін емес еді. Қиын кезеңдер еді, негізінен дене шынықтыру мен спорт ісіне құмартушылар өздерінің жүрек қалауымен түрлі спорт түрлері бойынша секциялар жұмысын ұйымдастыратын. Негізінен жаттығу жұмыстарын Алматы дене шынықтыру техникумының оқытушылары мен студенттері жүргізетін [50, 132 б.].

Ұлттық мамандарды даярлау бойынша жұмыстарды жақсартуға арналған арнайы шаралар қабылданды. «Арнайы оқу орындарынан басқа, олар спорт мектептерінде, жеңіл атлетика мен гимнастика, классикалық пен ұлттық күрес түрлері бойынша даярлықтан өтті.» [4, 49 б.].

Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорттың дамуына және қазақтың ұлттық күресінің кең тарауына 20-30 жылдары Қажымұқан Мұңайтбасов үлкен ықпал етті.

Қажымұқан Кеңес үкіметі жылдарында цирк ареналарында жаңадан танылып келе жатқан сайыскерлермен (балуандармен және күш атлеттерімен) күресе жүріп, түрлі турнирлерде жеңіске жетті, көрермендер алдында күш қабілетін паш етті. Оның қатысуымен цирк аренасында жаңа есімдер таныла бастады. Қажымұқанның үздік оқушыларының бірі Василий Ярков еліміздің біріншілігіне арналған түрлі жарыстарда сәтті өнер көрсетіп жүрді [18, 26 б.].

Кенес үкіметінің алғашқы жылдарында Қажымұқанның басшылығымен Орынбор мен Семей қалаларында күрес турнирлері өткізілетін цирктер құрылды деп жазады Г. Максимов [34]. Аздаған әртістер тобын жинап алып алыс ауылдар мен кенттерді көшпелі цирк өнерімен таныстырды. Жиналған қаржы мектеп, аурухана және клуб құрылыстарын салуға жұмсалды [34].

Кенестік Қазақстанда Қажымұқан Мұңайтбасов өзінің бар күш-жігерін көшпелі цирк жұмысын ұйымдастыруға жұмсады. Ол Петрозаводск, Фрунзе, Ташкент, Одесса, Пенза, Семей қалаларында өнер көрсетті. Петропавл, Омбы, Новосібір қалалары мен Алтай жерінде болды. Тарихи деректер бойынша Қажымұқан өз беделі арқылы бай-құлақ атанып кеткен өз туысқандарын құтқарып алуға себеп болғандығы да қызықты жайттардың бірі. 30-жылдардағы «голошекиндік» ашаршылықтың қайғылы қасіреті Қажымұқанды терең мұңға батырды, дегенмен ол өз жерлестерін қауіп-қатерден құтқаруға бар күшін салды [32].

Қажымұқан Мұңайтбасов (1871-1948) – танымал қазақ балуаны, әлемнің бірнеше дүркін чемпионы. Қазіргі Ақмола облысының аумағында өмірге келген. Омбы, Мәскеу, Петербор, Париж, Лондон, Берлин қалаларында өткен кәсіби балуандардың сайыстарына қатысқан. Ұлы Отан соғысы жылдарында өз ақшасына ұшақ сатып алып, оны авиабөлімдердің біріне тарту еткен. Балуан «Құрмет белгісі» орденімен марапатталған.

Көптеген авторлар Қажымұқан Олимпиада чемпионы бола алар ма еді деген сұраққа жауап іздеумен әлекке түсіп жүр [24, 25]. Олимпиада ойындарының ережелеріне сәйкес, спорт түріне құмар адамдар ғана қатысуына болатын еді. Сондықтан сол кездің мықты кәсіби балуандарының, Қажымұқанды қоса алғанда, Олимпиада жарыстарына қатысуының мүмкіндігі жоқ еді, десек те еркін және грек-рим күресі (француз, классикалық) сол кездің өзінде-ақ Олимпиада ойындарының бағдарламасына ендірілген болатын.

1927 жылы Орынбор қаласында күрес бойынша жарыс өткізілді. Қажымұқан жарыс жеңімпазы болды. Жарыстан соң Қазақ Орталық Атқару Комитеті Қажымұқанға спорт саласы мен төңкеріс қозғалысына сіңірген еңбегі үшін «Қазақ халқының Батыры» атағын беруге шешім қабылдады. Бұл оның өміріндегі құрметті де қуанышты сияпат болатын [18, 266.].

1927 жылы Қазақстанның спорттық өмірінде ұлы қазақ спортшысы Қажымұқан Мұңайтбасовтың атымен байланысты елеулі оқиға болып өтті. Қазақ Орталық Атқару Комитеті Қажымұқанға спорт саласы мен мәдени қозғалысқа сіңірген еңбегі үшін «Қазақ халқының Батыры» атағын беруге шешім шығарды [4, 51б.; 51]. Республиканың түрлі салаларындағы көптеген тамаша бастамалар Қажымұқанның есімімен байланысты, соның ішінде кәсіби қазақ театрының құрылуы да [52]. Аса зор қуат пен рухани күш иесі бола жүріп, ол республиканың көптеген маңызды шараларына қатысқан [53].

Қажымұқан қазақ халқының арасында дене шынықтыру мен спортты кеңінен тарату бағытында аса зор жұмыстар атқарды, батырдың танымалдығы тұрғын халықтар арасында саяси және мәдени жұмыстарды жүргізу үшін пайдаланылды. Қазақ республикасының халық ағарту комиссариаты

Қажымұқанға Қазақстанның барлық аумағында өнер көрсету құқығын беретін арнайы куәлік табыс еткен еді [4, 526.; 42, 1076.].

Қажымұқанның есімімен қазақ халқының мәдени өмірінің тағы бір жарқын беті байланысты болды. Қазақ балуанының маңайына сол кездің талантты адамдары жиналды: әншілер, ақындар және сазгерлер. 1926 жылы республиканың сол кездегі астанасы Қызылорда қаласында қазақ халқының тарихында тұңғыш рет кәсіби театр ашты. Онда Қажымұқанға ерекше маңызды рөл жүктелді. Ертегі кейіпкеріндей баһадүрге және оның ауыр заттарды қозғалтатын күшіне байланысты өнеріне тәпті болған жұрт ағылған үстіне ағыла берді. Қажымұқанның тобы барған сайын халық арасынан шыққан жаңа таланттармен толыға түсті. Осылайша қазақ баһадүрі тағдырдың салған жолымен республикадағы кәсіби өнерді туындатқан істің басы-қасында болды. Театрда кейіннен есімі елге танылған талай тарлан талант иелері ретінде тамаша әртістер мен әншілер өздерінің өнер жолын бастаған еді. Сол өнерпаздардың қатарында 1927 жылы Париждегі халық шығармашылығы орындаушыларының әлемдік бәйгесінде жүлде алған әнші Ә. Қашаубаев, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, халық әртісі Қ. Қуанышбаев, халықтың суырып салма ақыны И. Байзақов және т.б. болды [18, 266.].

Бірқатар жұмыстарда Қажымұқан Бүкілодақтық сайыстарда топқа түсіп жеңіске жеткендігі туралы баяндалады. Қажымұқанның грек-рим күресінен Бүкілодақтық жарыстарда жеңіске жеткендігі туралы ешқандай мәлімет жоқ, десек те авторлар [7] грек-рим (классикалық) күресі бойынша КСРО-ның бірінші чемпионаты 1924 жылы Киев қаласында өткендігін атап көрсеткен, оған 16 команда қатысқан. Ал 1929 жылы грек-рим күресі бойынша КСРО чемпионаты Бүкілодақтық спартакиада бағдарламасы бойынша өткізілген. Осы жарыстарға Қазақстаннан команданың қатысқандығы, оған Қажымұқанның қатысқандығы туралы ешбір куәландыратын мәліметтер жоқ [7].

Қатыспаған болар, себебі грек-рим күресі туралы зерттеушілер баяндағандай [54], бұл күрес түрі Қазақстанда 1940-шы жылдардан бері ғана дамып келеді

Дене шынықтыру және спортты дамыту барысында күрес және басқа спорт түрлерін жандандыруда Қажымұқан Мұңайтбасов айрықша рөл атқарды. Көптеген чемпионаттар мен жарыстар оның бастамасымен өтетін, ол өз басының жеке үлгісімен жарысқа қатысушыларды шабыттандыратын, оның қатысуының өзі Қазақстанның көптеген қалаларында күрестің дамуына үлкен игі әсерін тигізетін [23]. 1915 жылы Қажымұқан Троицк қаласында өткен ірі күрес жарысының чемпиондығын жеңіп алды [24], сол арқылы Қазақстанда халықаралық спорт түрлері бойынша үлкен спорттық жарыстарды ұйымдастырудың бастамасына жол ашылды (1917 жылдың қазан айына дейін) [24, 78, 79].

Күрес бойынша чемпионаттар мен атлеттердің үлкен тобы үшін цирк гастрольдерін ұйымдастыру мен көріністер көрсету үшін сол кездегі Қазақстан аумағындағы қалалардың кішірек болғандығын айта кету керек. Сондықтан, сөз көбінесе Ресейдің Қазақстанға жақын шекаралас аумақтарына орналасқан (Омбы, Орынбор және т.б.) қалалары жайлы болғандықтан, Қажымұқан

жерлестерінің сол жарыстарға қазіргі Қазақстан аумағы мен ауылдық жерлерден бара салуына жеңілдеу болатын, осы қалалардың маңайында әлі күнге дейін өмір сүретін қазақтардың шағын топтары бар екенін де айта кетуге тиіспіз. Қажымұқанның балуандық шеберлігінің әсерімен өтетін мерекелер мен салтанатты шаралардағы күрес сайысы қазақ балуандарының қазақ күресімен байланысты еді.

Қазақстандағы дене шынықтыру мен спортты дамыту бойынша зерттеулерде Ресейдің қазіргі Қазақстанға жақын шекаралас аумақтарына орналасқан қалаларында өткен оқиғаларға талдау жасалынады. Мысалы А. Мұхаметжанов пен М. Тәникеевтің [55] зерттеу жұмыстарында 1921 жылы Орынбор қаласында жастардың спорт пен әскерге шақырылғандарды даярлайтын әскери-округтік курсының жұмыс істей бастағандығы туралы атап кеткен. 1922 жылдан бастап сол курстар дене шынықтыру нұсқаушыларының көмекшілері мектебі болып қайта құрылған. Осындай арнайы мектептің ұйымдастырылуы Қазақстандағы алғашқы дене шынықтыру мамандарын даярлау ісіндегі маңызды кезең болып табылады [55].

М. Тәникеев өзінің Қажымұқан туралы кітабында [56] Кеңестік Қазақстанда дене шынықтыру мен спортты дамытуға ат салысқандардың арасында танымал қазақ баһадүрі Қажымұқан өзінің айрықша белсенділігімен ерекшеленетін деп көрсетеді. Ол тонкеріс қозғалысының белсенді мүшесі, спорт және цирк өнерінің, басқа да бұқаралық мәдениет түрлерінің қайраткері болды.

1931 жылы комсомол жастардың белсенді қатысуымен Алматыда «ЕКД (ГТО)» кешені дайындалды және оның жинағы жарық көрді. Бұл жинақтың пайда болуы мектептердегі дене тәрбиесі қозғалысын жандандыруға септігін тигізді және жастардың арасында кең тарап, мектептердің оқу-спорттық және бұқаралық-спорттық жұмысын жақсартты. 1939 жылы КСРО үкіметінің қаулысымен кешеннің ережелері мен нормалары толықтырылды және бекітілді [4, 23, 42, 47].

1932 жылы ЕКД кешенінің алғашқы төсбелгілерін дене тәрбиесі мұғалімдері В.М. Зимин, М.М. Гуннер және Қазақ педагогикалық және ауылшаруашылық институттарының бір топ студенттері иеленді [4, 23, 42, 47].

1929-1932 жылдары салынған стадиондар мен ойын алаңдары жастардың дене тәрбиесімен айналысуы үшін көптеген қолайлылықтар тудызды. Қазақстандағы дене тәрбиесінің әдістемелігі туралы жазылған А.Артықов пен А.Зайцевтің еңбектерін кәсіби және жалпы білім беретін мектептердің ұстаздары кеңінен пайдаланды [47].

1936 жылы Алматыда ІІІ Бүкілқазақстандық спартакиада болып өтті, онда республиканың облыстарынан 500 ден астам спортшылар қатысты. Спортшылар 7 спорт түрі бойынша сайыса түсті: футбол, баскетбол, велосипед, жеңіл атлетика, теннис пен қазақ күресі [4, 23, 42, 47].

М.Х. Болғамбаевтың пікірінше [49, 56], Қазақстандағы қазақ күресі бойынша спорт жарыстары 1938 жылдардан бастау алады. Осы жылы республика астанасы Алматы қаласында бірінші республикалық колхозшылар

спартакиадасы өткізілді. Қазақ күресінен жарыстар үш салмақ санаты бойынша (65 кг, 76 және одан жоғары) өткізілді.

Қ. Байдосов атап өткендей [57, 56.], қазақ күресі бойынша жарыстар Ұлы қазан төңкерісіне дейін де, одан кейін де салмақ санаттарын ескермей-ақ өткізіле беретін, сондықтан да жарысқа қатысушылар арасында тепе-теңдіксіз жағдайлар қалыптасты. 30-жылдарға дейін күрес сайыскерлері екі салмақ санаты бойынша ғана – ауыр және жеңіл сайысқа түсті. 1938 жылы өткізілген бірінші республикалық колхозшылар спартакиадасында қазақ күресі бойынша жарыстар үш салмақ санаты бойынша (65 кг, 76 және одан жоғары) өткізілді [57].

Республикалық ауыл жастары спартакиадасында Семей облысының өкілдері – Адамханов, Алтыбасаров және Түменовтар жеңіске жетті [57].

М.Х. Болғамбаевтың пікірінше [49, 56.], 1939 жылы өткізілген республика біріншілігіндегі есте қалар жайттың бірі республикалық біріншілікке қатыспас бұрын облыстық біріншілік жарыстары өткізілді, оның жеңімпаздары республикалық Қазақстан чемпионы атағын алу құқығына ие болды. Егер 1938 жылы Семей облысының өкілдері үш салмақ санаттары бойынша жеңіске жетсе, кейінгі ретте республика чемпионы атағын иеленгендер келесі жандар болды: Құрманбаев (Алматы облысы), Досқалиев (Батыс Қазақстан облысы) және Мусин (Павлодар облысы). Республиканың абсолютті чемпионы атағын тартысты айкаста Батыс Қазақстан облысының өкілі Досқалиев бар бәсекелестерін жеңе отырып, иеленді.

Дегенмен Қ. Байдосовтың зерттеуі бойынша [57, 56.], бұл 1939 жылы Семейде өткізілген қазақ күресі бойынша екінші чемпионат еді. Жеңімпаздар мәртебесін жеңіл салмақ бойынша Құрманбаев (Алматы облысы), орта салмақта Досқалиев (Батыс Қазақстан облысы), ауыр салмақта Мусин (Павлодар облысы) иеленді. Республиканың абсолютті чемпионы атағын Батыс Қазақстан облысының өкілі – Досқалиев иемденген [57, 56.].

2.2 Екінші кезең, қыркыншы-елуінші жылдары

1940 жылы бес салмақ санаты бойынша: жеңіл, орташа, жартылай ауыр салмақ, ауыр салмақ бойынша республика біріншілігі өткізілді. Салмақ санаттары бойынша республика чемпионы атағын алғандар: Байдаулетов, Құрманбаев, Төлегенов, Мохманов, Жұмбаевтар [49, 56.].

1940 жылы үлкен спорттық жарыстар Қазақстан Советтік социалистік Республикасының 20 жылдығына арнап өткізілді. Қазақ күрес бойынша біріншілік үш салмақ санаттары бойынша: аса жеңіл, жеңіл, орташа салмақта өткізілді [57, 6 б.].

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында дене тәрбиесі ұйымдарының негізгі қарекеті Кеңес Әскері қатарына қажетті мығым, батыл және шыныққан жауынгерлерді дайындау міндеттеріне негізделді. Отанды қорғауға бағытталған мұндай дайындық міндеттері Қазақстанның дене тәрбиесі ұйымдарының негізгі қызметі ретінде соғыстың соңына дейін күн тәртібінен алынған жоқ. Мысалы, Қазақ КСР ХКК жанындағы Дене мәдениеті және спорт жөніндегі комитеті

бұйрықтарының бірінде «...Қазақстанның бірнеше мыңдық дене тәрбиесі армиясының өкілдері еліміздің шекарасын қорғауға дайын екендігін және өз әлеуетін танытуы керек» екендігі айтылған [47].

Дене тәрбиесіне қатысты жұмыс әскери кезен талаптарына сай қайта қалыптастырылды. Спорт ұйымдары Кеңес әскеріне резерв дайындаумен айналысатын Жалпы оқу органдарымен тығыз байланыста жұмыс істеді. Оған спорт кадрларын дайындау, жастар мен әскерге шақыру жасына дейінгілерге әскери-дене дайындығы шараларын жүргізу және спорттың әскери-қолданбалы түрлері бойынша жарыстар өткізулер кірді [4].

Осылайша, екінші дүниежүзілік соғыс жылдары және бұдан кейінгі соғыс оты тұтану қауіпі орнаған кезеңде дене тәрбиесі ұйымдары әскери-қолданбалы спорт түрлері мен қорғаныс-спорт кадрларын дайындау бойынша айтарлықтай жетістіктерге жетті. Мектептер мен жоғарғы оқу орындарындағы оқушылар және студенттермен дене тәрбиесі жұмысының мәні өзгертіліп, ол әскери дене дайындығы элементтері: кросс және жорықтар, шаңғымен жүгіру, нысана көздеу, қоян-қолтық ұрыс пен жекпе-жек өнерлері элементтерін үйрену және жаттығумен толықтырылды.

Оқушылар арасындағы әскери-дене, бастапқы және әскерге дейінгі дайындық шараларын жүргізу ісі әскери жетекшілер мен дене тәрбиесі пәнінің оқытушыларына жүктелді [23, 128б.].

Әрине, Ұлы Отан соғысы белгілі бір кезеңде спорттық-бұқаралық жұмыстың даму қарқынына кедергі келтіргенімен де, соғыстың алғашқы күнінен бастап-ақ спорт ұйымдарының жұмысы ел қорғанысы мен тұрғындарды әскери-дене шынықтыру жағынан дайындау бағытында жүргізілді. Спорттың қорғаныстық түрлері бойынша кадрлар дайындау бойынша курстар ашылып, емдік дене тәрбиесі жөніндегі әдіскер нұсқаушыларды дайындау ісі жолға қойылды. Спортшылар арасынан әскери-оқыту пункттерінде жекпе-жек өнері, граната лақтыру, отқарудан нысана көздеу, әскери шаңғышыларды дайындау және т.б. спорт түрлері бойынша жауынгерлерге дәріс беретін нұсқаушылар тандалынып алынды.

Қазақстанның мыңдаған дене тәрбиесі ұйымдарының өкілдері мен спортшылары тыл жұмыстарында және тікелей ұрыстарға қатысу барысында өзінің жан аямас еңбегі арқылы жауға қарсы тұрудағы ортақ іске өз үлестерін қосты.

Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақ палуаны Қажымұқан Мұнайпасов жанкешті әрекеті арқылы танылды.

Егде тартқан палуан 1940 жылы халық алдындағы өзінің көрсетілімдерін тоқтатып, құрметті демалысқа шығуды көздеген болатын. Бірақ, соғыс басталып, Қажымұқан ел аумағында Шапито циркін ұйымдастыруды жүзеге асырып, көрермендердің алдында өз өнерін көрсетуге бар күшін салды. Осы қойылымдардан түскен барлық қаражатты және өзінің жеке қаржысын 1944 жылы майдан үшін жаңа әскери ұшақ жасауға тапсырған. Оның халық алдындағы (Қажымұқан 50 жыл өмірін спорт пен цирк өнеріне арнаған) және соғыс жылдарындағы Отан алдындағы еңбегін саралай келе, кеңес үкіметі 1945 жылы палуанды «Құрмет белгісі» орденімен марапаттады [18, 26б.].

Өзінің 1941 жылы 70 жасқа толғандығына карамастан, Қажымұқан соғыстың алғашқы үш жылында Қазақстанның оңтүстік өңірін аралап, күш иесі және палуан ретінде өз өнерін көрсетті. Өз естелігінде Б. Сейдахметов бала кезінде анасының «Қажымұқан машинаның қорабынан ұстап тоқтата алатын, және ол одан ары жүре алмайтын еді», – деген секілді аңызға бергісіз оқиғаларды айтып беретіндігін жазып қалдырған [58], ал шешесінің ағасы – жазушы Қалқаман Әбдіқадыров сол кезеңде атақты жерлесі туралы «Қажымұқан» деген кітап жазған болатын [27]. 1944 жылы Қажымұқан өзінің көрсетілімдерінен түскен 100 мың сомды Жеңіс қорына жіберген. Әскери-әуе күштерінің басшылығы бұл қаржыға ұшақ жасатты, оның бір бүйіріне «Амангелді», ал екінші жағына «Қажы Мұқан» деп жазылған болатын [52].

Осылайша, Қажымұқан халқының есінде тек спорттағы жеңістері мен цирк өнеріндегі алапат күшімен ғана емес, сонымен бірге өзінің жомарттығымен де қалған. Төңкерістен кейінгі жылдарда өзінің барлық бағдарламаларынан түскен қаржыны палуан ауруханалар мен мектептер салуға жұмсайтын еді. Қажымұқанның Ұлы Отан соғысы жылдарында ұшақ жасатуға жүз мың сом бергендігі және осы үшін Жоғарғы Қолбасшы Иосиф Сталиннен атынан құрметтеуге ие болғандығы да баршаға аян мәселе [31].

1956 жылы Алматыда белгілі қазақстандық жазушы Н.Ановтың Қажымұқан туралы «Ән қанаты» атты романы жарық көрді [60]. Ал 1959 жылы Алматы қаласында Қ.Әбдіқадыровтың «Қажымұқан» атты деректі повесті шықса [61], 1964 жылы М. Танекеевтің осы аттас романы көпшілікке ұсынылды [25]. Қажымұқан Л.Н. Мартыновтың «Воздушные фрегаты» атты кітабындағы бас кейіпкерлердің бірі болды (Москва, 1974) [62]. А. Бүркітбаевтың «Қажы-Мұқан» атты деректі повесті 1978 жылы жарыққа шықты [29]. Палуанның 130-жылдық мерейтойы қарсаңында «Ордабасы» баспасы «Қажымұқан қанағаты» атты іргелі тарихи-деректік баяндамалық жинақты басып шығарды [63]. Қайта басылғандары да жеткілікті.

Өкінішке орай палуанның өмірінің соңғы жылдары (өмірінің соңында кішкене ауылда тұрып, 1948 жылы қайтыс болған, ол ауыл қазірде Оңтүстік Қазақстан облысы, Арыс ауданының Қажымұқан ауылы деп аталады) қасіретке толы болған: үкімет тарапынан назардан тыс қалған палуан күнкөріс қамы мен жанұясын асырау үшін өзінің медальдарын сатуға барған. Өмірі қасіретке толы жақын досы Иван Поддубныйды көріп қайтуға да рұқсат берілмеген. Биліктің түсінігінше спортшылар шетелдерде болған кездерінде антикенистік уағыздарға бой алдырғандықтан кеңестік жүйеге қауіп төндіретін адамдар қатарына жатқызылған. ПХК (НКВД) спортшыларды патшаға «қызмет» еткендері және тағы да басқа «қылмыстары» үшін қудалаған. 1937–1938 жылдар аралығында Қажымұқанға ПХК өкілдерінен Оңтүстік Қазақстан жерінде жасырынуға тура келген. Еліміздің спорт және дене тәрбиесі тарихында өшпес із қалдырған атақты палуан Қажымұқанның өмірбаянында түбегейлі зерттелмеген көптеген ақтаңдақтар бар. Қажымұқан Мұнайтпасовтың ақталып, аты ел есіне оралуына мәдениет қайраткерлерінің зор еңбегі сіңді [18].

Қажымұқанның 1937–1938 жылдардағы қудалауға түсуі мен өмірінің соңында қайыршылықпен қасіретті өмір кешуіне оның төңкеріске дейінгі

кезеңде ұзақ уақыт бойы Азия, Америка және Еуропаның елдерін аралауы немесе «патшаға қызмет етуі» ғана ықпал етпегендігін түсіне білу қажет. Бұл бір жағынан алғанда Кеңес үкіметі мен оның құқық қорғау органдарының ширк әртісі және атлеттер мен палуандардың қойылымдары мен түрлі концерттерді ұйымдастырушы ретіндегі Қажымұқанның баюға деген әлеуетіне қарсы шаралары болды. Қажымұқанның белгілі бір кезеңдерде өз қойылымдарынан түскен қаржыны Қазақстанның мәдениетін, спортын, мектептерін дамытуға, ал соғыс кезінде жеңіс жолына салған. Соған қарамастан, Қажымұқан өзінің осы экономикалық мүмкіндіктері арқылы билік органдарының күдігін туғызып, ел аумағындағы буржуазияның «элементі, идеологы және делдалы» ретінде қауіпті тұлғаға айналды. Осы үшін қартайғанда «жәбір» көрді, әрине, өз кезінде ЦХК Оңтүстік Қазақстан жерінде жасырынбаған болса, бұл жаза 1937–1938 жылдары жүзеге асқан болар еді.

Ұлы Отан соғысының жеңісті тойына арналып 1945 жылдың мамыр айында колхоз-совхоздарда, кең жайлауларда қазақша күрестен жаппай жарыстар өткізілді, – деп жазады К. Байдосов [57, 66.].

Ұлы жеңістен соң соғыс кезінде қираған ауыл шаруашылығын қалпына келтіру жолында ауқымды жұмыс атқару қажеттілігі тұрды. Елдің бар күш-жігері шаруашылықты қалпына келтіру және одан ары дамытуға жұмсалғанына қарамастан, дене тәрбиесі мен спортты дамытуға да үлкен назар аударыла бастады.

1941 жылы ұлттық және жеңіс басқа спорт түрлері бойынша жарыстар өткізу жоспарланған болатын. Спорттық шаралардың күнтізбелік жоспарын неміс-фашист басқыншыларының шабуылы бұзды. Ұлы Отан соғысы жылдары дене шынықтыру ұжымдары алдына нақты міндеттер қойылды – батыл да төзімді жауынгерлер дайындау. Оқушылар мен еңбекшілер арасында еңбек пен қорғанысқа дайындау бойынша төсбелгісін алу бағытында жүргізілген жұмыстар жақсара түсті. Осы кезеңде спорттың қолданбалы түрлері бойынша жарыстар жүргізілді.

1943 жылы Алматыда Орта Азия мен Қазақстан республикаларының Спартакиадасы өткізіліп, онда қазақ күресі бойынша белдесулер көрсетілді [57, 56.].

1942 жылдың қысында әскери қолданбалы маңызға ие шаралар түрткі болып, республикалық сырттай жарыстар өткізілді, ал 1943 жылдың жазында Орталық Азия мен Қазақстан республикаларының бірінші спартакиадасы өткізілді [4, 5, 9, 22, 23, 42, 45, 47, 49, 74, 78, 79, 80, 81, 82].

1944 жылы қазақ халқы азамат соғысының ардагері Амангелді Имановтың мерейтойын атап өтті, ол қазақ ұлттық спорт түрлеріне құмар адам болатын. Батырдың ерлігін құрмет тұту үшін ұлттық спорт түрлері бойынша, соның ішінде қазақ күресінен көпшілік спорт жарыстары өткізілді [49, 66.].

Соғыстың жеңіспен аяқталғанына арналып 1945 жылдың мамыр айында ұлттық жарыстар мен ойындар бойынша жаппай жапырыстар, оның ішінде Қазақстанның колхоздары мен совхоздарында қазақша күрестен жарыстар өткізілгендігі туралы М.Х. Болғамбаевтың жұмысында айтылған [49, 6 б.].

Соғыс аяқталмай тұрып-ақ, 1944 жылы Қазақстанда спорт және дене тәрбиесі бойынша кадрлар дайындаудың жаңа кезеңі басталып кеткен болатын. КСРО халық комиссарлары кеңесінің 1944 жылғы 14 қарашадағы қаулысы бойынша Алматы қаласында Қазақстан мен Орта Азиядағы дене тәрбиесі мамандығы бойынша алғашқы жоғарғы оқу орны – Қазақ мемлекеттік дене тәрбиесі институты құрылды [55].

1945 жылы Алматыда дене тәрбиесі институты ашылды, деп жазады П.Ф. Матушак [50, 1336.], және маған – бұл кітап авторына, ол кездегі екінші курс студентіне жоғарғы курс студенттеріне күрес дәрістерін, ал кешкі уақытта күрес секциясында жаттығулар жүргізу тапсырылды [50, 1336.]

П.Ф. Матушак өз өмірбаянында былай деп жазады [11, 28-306.]: дене тәрбиесі техникумына 1947 жылы түскен. Жаттықтырушы Георгий Моисеевич Иоффеңің қол астында жаттыққан, ал 1948 жылы грек-рим күресі бойынша дене тәрбиесі техникумы мен институтының біріншілігінде (2 орын), өзінің алғашқы республика чемпионатында (3 орын), Қазақстан мен Орта Азия республикаларының спартакиадасында (2 орын) жетістікке жеткен. Нәтижесінде оған 2 спорт разрядын беріп, топ жаттықтырушысы ретінде тағайындаған. Кадрлар жетіспеушілігіне байланысты әрі жаттықтырушы әрі палуан болған. Бір жағынан алғанда бұл жас оқушының педагогикалық және палуандық талантын бағалау болатын, кейін өз естеліктерінде автор оған жеңіске жетуге бала кезінде өз қатарларымен бірге, өздері Сұндықбай ата деп атап кеткен ақсақалдан алған алған қазақша күрестің әдістері көп көмек жасағандығын мойындайды [11, 206.].

Техникумда оқып жүрген жылдары П.Ф. Матушак республика чемпионатын екі мәрте (1949–1950 жж.), ал үшінші рет студент болған соң ұтып алған. Ал екінші курста оқып жүрген кезінде ҚазДТИ ректорының бұйрығына сәйкес оқытушылар қатарына бекітілді, ал кешкі уақытта Дене тәрбиесі институтының спорт клубы (СКИФ) құрамасын жаттықтырды [11, 316.].

Кафедрада жаттығуларды жүргізуге байланысты ешқандай құжаттарды таппадым, – деп еске алады кейін П.Ф. Матушак [11, 316]. Сондықтан да, ол барлық құжаттарды өзі жасау барысында басқа спорт түрлерінің жоспарларын қарай отырып, соларды өзінің күрес бойынша жоспарларының негізіне алған.

Осылайша, П.Ф. Матушактың естелігінен көріп отырғанымыздай, ол кезеңде спорт түрлерінен білікті мамандар мен дәрістер өткізуге қажетті әдістемелік құралдардың болмағандығын байқаймыз. Әрине, бұл жерде мәселе жалпы күрес туралы айтылғандықтан бұл жағдай қазақ күресіне де қатысты болғандығын түсіну қажет. Бірақ жаттықтырушылық талант, оқытушылық пен спорттық қайраткерлік оның бойына табиғат берген қасиет болатын. Жаттықтыру үрдісін ұйымдастыру жағдайы дайындыққа қатысты жасампаздық шешімдер мен лайықты және тиімді әдістерді іздестіру қажеттігін талап етті. Бұл міндетті Петр Филипповичтің тиімді атқаруы кейінгі кезеңдегі Қазақстан палуандарының халықаралық дәрежедегі еркін және грек-рим күрестерінен жетістігінің іргетасы іспеттес болды.

Алғашында ҚазДТИ жаттықтырушысы ретінде, сосын республиканың грек-рим күресі құрамасының аға жаттықтырушысы, ал одан кейінгі кезеңде республиканың еркін күрес құрамасының бас бапкері ретінде КСРО, Еуропа, Әлем біріншіліктерінің және Олимпиада ойындарының чемпиондары мен жүлдегерлерін дайындап шықты. Сонымен қатар, көптеген бапкер кадрларды тәрбиеледі, ал олар болса өз кезегінде әлемдік деңгейдегі палуандарды: КСРО, Еуропа, Азия, Әлем біріншіліктерінің және Олимпиада ойындарының чемпиондары мен жүлдегерлерін дайындады. Сонымен бірге Петр Филипповичтің шығармашылық таланты да айтарлықтай, өйткені, бапкер 30-дан астам күрес туралы, Қазақстанның палуандары мен бапкерлері туралы кітаптар және де басқа да әдістемелік жинақтар мен оқулықтар жазып қалдырған. Ол еңбектерінде өзінің грек-рим күресі бойынша жарыстарында, ал кейіндері еркін және грек-рим күресінен палуандарды даярлау барысында да қазақ күресімен айналысу барысында алған тәжірибесінің көп көмектескендігін атап өтеді.

«Менің қазақ күреске назар салуым кездейсоқтық емес, – деп жазады П.Ф. Матушак [11] Өзіміздің бала күніміздегі құмарлана күрескеніміз есіме түсетін. Ал кешкісін күндізгі ауыр жұмыстан соң ақсақалдардың Қажымұқан Мұнайпасов, Балуан Шолақ, Иван Поддубный секілді батырлар туралы әңгімелерін құлақ түре тыңдайтынбыз. Ал кейбір мерекелерде аталарымыз бен әкелеріміз ақ белбеу тағынып ортаға шығатын. Сосын бір-бірін белбеуден ұстап, жасы үлкеннің белгісі бойынша белдесуді бастап кететін. Сосын біз де, үлкендердің үлгісі бойынша өзара күресетінбіз». Бұдан ары ол қазақ күресі әдістерін қолданғандығымен қатар, бұл күреспен таныс палуандарды да іздестіре бастағандығын, осы күрес бойынша өтетін жарыстарға барып, жаңадан көрген әдістерін белгілеп алып, оны палуаннан қайта көрсетуін сұрайтын. Өзі де кезегінде қазақ күресіне қатысты білетінін жалпы елге көрсетуден тартынбайтындығын жазған [11, 76.].

1945 жылы республиканың спорттық өмірі жандана бастады, бұл әрине өз кезегінде қазақтың ұлттық спорт өнерлеріне де ықпал етті. Спартакиада мен жеке дара және командалық жарыстар бағдарламасына міндетті түрде қазақ күресі кіргізілетін болды [57, 66.].

1945 жыл республиканың спорттық өмірінде қазақ ұлттық спорт түрлері бойынша жұмыстың кең ауқымда жүргізіле бастаған кезеңі болды. Республикалық спартакиада бағдарламаларына ұлттық өнер ретінде қазақ күресі кіргізілген болатын. Осылайша, қазақ күресі бойынша жарыс 1946 жылғы республикалық спартакиада аясында өткізілді [49, 66].

1947 жылы спорт және дене тәрбиесі бойынша республикалық және облыстық комитеттер ұлттық күрес түрін дамытуға қатысты шараларды жүзеге асырды, нәтижесінде қазақ күресі түрімен айналысатындардың саны екі есеге артты [57, 66.].

1946 жылы қаңтарда спорттық қозғалыстың жетекшісі болып Х.М.Мұқаметжанов тағайындалады. Ол соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстандағы дене тәрбиесінің көрнекті жетекшісі және ұйымдастырушысы болды. Ол бұл қызметті 1951 жылға дейін атқарды. Осы уақыт аралығында

спорттық қозғалысты ұйымдастыру, дене тәрбиесі мамандары мен құрама командалар спортшыларын дайындау бойынша көп жұмыс істелінді. 1951 жылдан 1971 жылға дейін Мұқаметжанов Қазақ дене тәрбиесі институтының ректоры болды. 3000 астам түлектер Мұқаметжановты өз ұстазы ретінде құрметтеп, «Батырлар атасы» деп атайды [11, 133б.].

1952 жылы Түркия астанасы Ашхабад қаласында Қазақстан мен Орта Азия республикаларының кезекті спартакиадасы болып өтті. Спартакиада бағдарламасына ұлттық күрес түрі бойынша жарыс кіргізілген болатын. Одақтас республикалардағы бар барлық ұлттық күрес түрлері бойынша жарыстар өткізбеу мақсатында олардың арасынан бір ұлттық күресті тандап алу қажет деп шешілді. Бес бауырлас республиканың өзара ұлттық күрес түрі бойынша жарыс тәртібінің негізіне қазақ күресінің ережелері таңдалынып алынды, өйткені ол өзінің ережелері бойынша классикалық (халықаралық) күрес түрлеріне барынша жақын болатын. Бұл жарыстағы белгіленген салмақ дәрежелері сегізге жетті. Қазақстан тарапынан ұлттық күрес бойынша спартакиада жүлделерін: жеңіл салмақта – Семей облысының түлегі Бабатыров; орташа салмақта – Клан Бакижанов; жартылай ауыр салмақта – қарағандылық Селимбаев жеңіл алды. Бірақ, бұл қазақстандық палуандардың жеңісіне қарамастан командалық есеп бойынша I-ші орынды Өзбек КСР-і, II-ші орынды – Қазақ КСР-і, ал III-ші орынды – Түркімен КСР-і иемденді [5, 19, 49, 57 және т.б.].

Қазақстан мен Орта Азия республикаларының II спартакиадасы қорытындылары бойынша 1945 ж. республика Халық Комиссарларының Кеңесі өзінің «Еңбекшілердің дене тәрбиесін жақсарту және ұлттық спорт түрлерін дамыту шаралары туралы» қаулысы негізінде жарысқа қатысушылар арасында қазақ ұлт өкілдерінен бірде-бір спортшының болмағандығын атап өткен. Осыған сәйкес дене тәрбиесі мен спорт шараларына жергілікті ұлт өкілдерін барынша тарту қажеттілігі тапсырылған. Оның ішінде ұлттық спорт түрлерін дамытуға баса назар аудару қажеттілігі көрсетілген. Бұл шараларды жүзеге асыру үшін Республикалық дене тәрбиесі комитетіне, Халық ағарту комиссариатына, Денсаулық сақтау Халық комиссариатына, КСРО ҒА Қазақ филиалына және Қазақстан ЛКЖО ОК қазақ ұлттық спорт және ойын түрлеріне қатысты жарыс ережелерін жасау мен бекіту туралы ұсыныс жасалынды [4, 23, 42, 47]. Республика үкіметінің бұл тапсырмасы тек 1948 жылы жүзеге асырылды, ал сол жұмыс бойынша М. Гунер мен М. Рахимкуловтың 1949 жылы жарыққа шыққан еңбегі [64] М. Таникесев пен Н. Копилович тарапынан елеулі қателері және бұрмалаушылығы бар жұмыс ретінде сынға ұшырады [65].

Қолға алынған шаралардың жүзеге асырылғандығына қарамастан оқушылардың дене тәрбиесіне қатысты қажеттіліктері жартылай орындалды. Сол жылдардағы ресми статистикалық мәліметтерге сай [47, 66, 67], 1947 жылы республика мектептерінде арнайы орта білімі бар 21 адам ғана болса, қысқа мерзімді курстан өткен дене тәрбиесі оқытушылары бар-жоғы 16% ғана қамтыды. Ал қалған оқытушылардың 82% ешқандай білімі болған жоқ.

Соғыстан кейінгі жылдарда республика чемпиондары мен рекордшылары арасында қазақ спортшылардың аты-жөндері жиі кездесе бастады. Мысалы, тек

1948 жылы гана қазақ жастары арасынан 2 спорт шебері және 100-ге тарта 1 және 2 дәрежелі спортшылар дайындалған болатын [68].

Зерттеушілер атап өткендей [8, 11, 50, 54], грек-рим күресі (классикалық күрес) бойынша республикалық біріншілік тек 1948 жылдан, яғни 1948 жылғы Қазақстан бірінші чемпионатынан басталған болатын. Бұл спорт түрі Қазақстанда бұрыннан дамып келе жатқандығына қарамастан [4, 23, 42].

Бұл жерде Қажымұқанның Ресейде, Еуропада және басқа да әлем елдерінде 1917 жылға дейін әртүрлі чемпионаттарда грек-рим (француз) күресі бойынша өнер көрсетуі, және де Қажымұқанның 20, 30, 40 жылдары Кеңестік Қазақстандағы қойылымдары туралы сөз болып отыр. «Егде» тартқан атлеттің (жасының шау тартуы Қажымұқанның күшінің кемуіне ықпал еткен) бұндай қойылымдарының мақсаты көрермендер тарту болды, өйткені ондағы қойылымдар негізінен күштік көрсетілімдер болды. Әрине, олардың арасында палуандар белдесуі де болған, бірақ олардың қандай күрес түрінде: еркін, грек-рим немесе қазақ күрес ережелері бойынша өткені белгісіз.

Зерттеушілердің пікірінше 20-30 жылдарда [8, 19], палуанның жасы 50-60 жас шамасында болған.

Қажымұқанның дене тәрбиесі мен спортты дамыту мен танымал ету, және де өз қойылымдарындағы спорттық күресті дамыту жолындағы атқарған ауқымды жұмысына өз бағасын беру қажет. Оның спорт үйірмелері мен клубтар, мектептер ашуға қаражат бөлуі, және де цирк өнері мен Қазақстанның басқа да мәдениет пен өнер түрлерін дамытудағы ұйымдастырған қызметі бар. Бір айта кететін жайт, 20-30 жылдардағы палуандар командаларын дайындау, аймақтық және республикалық жарыстар өткізу, Қазақстан командасының немесе жеке палуанның грек-рим күресі бойынша жалпыодақтық жарыстарға қатысуы туралы мәліметтер жоқ.

Тарихи мәліметтер-құжаттар, жарыстар хаттамасы, спартакиада, біріншіліктер мен чемпионаттар өткізу туралы және спорт үйірмелері мен клубтар ұйымдастыру туралы есептертерге сәйкес, бұл кезеңде уақыт талабына сай спорттық жарыстар ұйымдастыруға қатысты Қазақстанда бір ғана күрес түрі қарқынды дамыды, бұл – қазақ күресі.

Оның үстіне Қажымұқан бала кезінен ержеткенге дейін (20 жас) қазақ күресі жекпе-жектерінде дайындықтан өткен. Бұл Қажымұқан туралы қазақстандық авторлардың бәрінің дерлік еңбектерінде көрсетілген [11, 18, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 36, 51, 53, 56, 58, 61, 69 және т.б.].

Сол шығармаларда оның кәсіби француз күресінің (грек-рим) палуаны екені айтылады, бірақ Қажымұқанның ең алдымен палуан ретінде қазақ күресімен ауызданғаны, Қазақстанда (әртүрлі басқосуларда) ұйымдастырылған жарыстарда дайындықтан өткені туралы бірде-бір сөз жоқ. Ал оның грек-рим күресінің ережелерімен күресуге қайта үйренуі, кәсіби күрес пен цирк өнерінде биіктерге жету жолындағы әрекеті мәжбүрлі қажеттілік болды. Біздің зерттеулеріміз сүйеніп отырған бұл тұжырымға (1.1 тарауша) көптеген дәлелдер бар. Мысалы, Қажымұқанның қазақ ұлттық күресіндегі шеберлігіне оның жарыс ережесі бойынша аяқ қолдануға болатын күрес (еркін күрес, джиуджитсу) түрлеріндегі айқын басымдылығы дәлел бола алады. Мұндай

жағдайларда ол грек-рим күресінің ережесі бойынша жеңіліп қалған палуандарынан айқын басымдылық көрсететін, сонымен бірге бұл күрес түрімен бастапқыдан айналысып келе жатқан палуандардан, яғни осы күрестің олар үшін негізгі спорт түрі және кәсіби қызметі екеніне қарамастан жеңіле қоймайтын [18, 26, 29 және т.б.].

Әрине Қазақстаннан тысқары жерлерде және грек-рим стилінің палуандарымен кездескенде ол осы күрес түрінің ережелерімен өнер көрсетуге мәжбүр болды. Дегенмен Қазақстан қалаларын аралаған өзінің Шапито циркінің турларында, кәсіби француз (грек-рим) күресі бойынша қарсылас табылмағанда, ол қазақ күресі ережесі бойынша, тік тұрған күйі лақтыру арқылы жауырынды жерге тигізу өнерін көрсететін.

Тіпті грек-рим және еркін күрес, сондай-ақ джиу-джитсу ережелері бойынша күресте де оның тік тұрып күресуді қалағаны, жекпе-жекті қарсыласын тік тұрған күйі лақтырумен аяқтауға ұмтылғанының айғақтары жетіп артылады. [8, 18, 26, 29, 64 және т.б.]. Ал төртағандаған қарсыласын артынан қаусыра құшақтап, қайта лақтыру үшін көтеріп алатын [18, 26].

Е. Алимхановтың мәліметтеріне [54], грек-рим күресі Қазақстанда 40-жылдардың басынан тарай бастады, ал КазИФК студенттері бұл күресті 1946 жылдан бастап үйрене бастады.

Грек-рим және еркін күрестен КСРО-ға еңбегі сіңген жаттықтырушы П.Ф.Матушак былай деп еске алады [11]:

- «... маған республикадағы классикалық күрестің пайда болуының куәгері болу, құрама командада өнер көрсету, сосын оның аға жаттықтырушысы болып қызмет ету бақыты бұйырды»;

грек-рим күресі Қазақстанда тек соғыстан кейінгі жылдары ғана қарқынды дами бастады [70];

мен Қазақ республикалық дене тәрбиесі техникумында, сосын Қазақ мемлекеттік дене тәрбиесі институтында оқыдым, сол кезде маған, екінші курс студентіне студенттерге күрес бойынша дәріс өткізуді, ал кешкісін оқу-жаттығу сабақтарын өткізуді жүктеді [50];

- Қазақстанның грек-рим күресі бойынша алғашқы чемпионы (1948 жылы) – жекпе-жекті цирк сахнасында игерген балуан – Дмитрий Бедило болды [70].

1946-1951 жылдары Қазақстан спортшылары бокс және ат спорты бойынша ірі бүкілдақтық жарыстардың жеңімпаздары мен жүлдегерлері атанды. Мысалы, М.Омаров, А.Үсенов секілді боксшылар жетістіктерге жетті, ал М.Омаров спорт шебері атағын иеленген тұңғыш қазақ спортшысы. 1949 жылы республикада «Қазақ ұлттық спорт түрлерінің қысқаша жинағы» жарық көріп, бұл олардың ресми статусын бекіте түсті және одан ары дамуына септігін тигізді [47].

Спорт ұйымдарының қызметі барынша мазмұндала түсіп, қолға алынған спорт түрлерінің саны артты. Егер 1946 жылы республикада 22 спорт түрі болған болса, 1950 жылы олардың саны ұлттық спорт түрлерін қоспағанда 55 жетті.

1952 жылы тамызда Алматыда VI Бүкілқазақстандық спартакиада өтті. Оған 2000 астам спортшылар қатысты, бұл ең жоғарғы көрсеткіш еді.

Спартакиаданың қорытындысы бойынша республиканың үздік спортшылары дәстүрлі Қазақстан және Орталық Азия республикалары спартакиадасына қатысып, жалпыкомандалық 2-орынды жеңіп алды.

1954 жылы П.Ф. Матушактың жетекшілігімен дене тәрбиесі институтының (КазИФК) классикалық (грек-рим) стиль палуандар командасы ерекшелік ретінде ведомствааралық жарысқа қатыстырылып, командалық бірінші орынды жеңіп алады [11].

Осыдан кейін П.Ф. Матушак Қазақстан құрама командасының аға жаттықтырушысы болып тағайындалды, ол республика палуандарының керемет саңлақтарын дайындады, олардың ішінде көптеген КСРО СШ, СЕСШ, ХДСШ, сондай-ақ әлем және Олимпиада ойындарының чемпионы А.Колесов, КСРО және әлем чемпионы В. Анисимов, КСРО еңбегі сіңген жаттықтырушысы В. Псарев және басқалары бар [11].

1955 жылы еркін күресті дамыту үшін және 1956 жылғы КСРО халықтарының I Спартакиадасына еркін күрестен құрама команданы тиімді дайындау үшін ҚазССР Спорткомитеті оны еркін күрестен Қазақстан құрама командасының аға жаттықтырушысы етіп тағайындайды.

Еркін күрес пен самбо 1950 жылдан, ал дзюдо 1960 жылдан Қазақстанға тарай бастады. «Дзюдоның Қазақстанда дамуының қайнар басында В.Сун, П.Малкин және басқа жаттықтырушылар тұрды» деп жазады Е. Алимханов [54, с. 13-16].

П. Матушак–Қазақстандағы еркін күрестің негізін қалаушы. Оның бастамасымен Қазақ дене шынықтыру институтында өзі көп жыл меңгерген күрес кафедрасы құрылды. Бұл кафедрада оның ұсынысымен грек-рим және еркін күрес, самбо мен қазақ күресінен бапкерлерді мамандандырылған дайындау басталды [71].

Қазақстандағы еркін күрес спорттың дербес түрі ретінде 1955 жылдан бері дамып келеді. Еркін күрестің Қазақстанда танымалдығының тез артуы – оның қазақтың ұлттық күресі қазақ күресімен байланысында. Еркін күрестің мәні мен сипаты ұлттық күреске көп үйлеседі, тәсілдерді орындау әдісінің ұқсас элементтері пайдаланылады деген П.Ф. Матушак [71].

Жаттықтырушы мен ұйымдастырушылық таланты, грек-рим күресі бойынша жаттықтыру тәжірибесі және қазақ күресі тәсілдерін білуі, ұлттық күрес түрінен қабілетті палуандарды іздеу және оларды еркін күреске баулу өз нәтижесін берді. П.Ф.Матушак жоқтан бар жасап, бір жыл ішінде еркін күрестен мықты команда құрады және оны КСРО халықтарының I Спартакиадасына дайындады, және де белгілі бір жетістікке жетті. Бірден үш палуан: Д.Ысқақов, К.Байдосов және В.Пугаев спартакиада палуандарының жүлделі алтылығына иілі.

Қазақ күресінің техникалық жаракталу ерекшеліктері самбоға, дзюдоға, еркін және грек-рим күрестеріне көшірілді деп жазады П.Ф. Матушак және Е. Мухидинов [18]. Олар алдымен қазақ күресімен айналысып, сосын бүкілодақтық және халықаралық аяндарда басқа спорттық күрес түрлерінен жоғарғы табыстарға жеткендерден төмендегі палуандарды атап өтеді:

- К. Карамулин – ХДСШ, КСРО біріншілігінің жүлдегері, грек-рим күресі;

- А. Мотин – ХДСШ, теміржолшылар арасында әлем чемпионы, грек-рим күресі;

- С. Абдукаримов – КСРО біріншілігінің жүлдегері, еркін күрес;

- Ә. Айханов – ХДСШ, КСРО халықтары Спартакиадасының жеңімпазы, КСРО чемпионы, еркін күрес;

- А. Бұғыбаев – ХДСШ, КСРО Кубогының жеңімпазы, КСРО чемпионы, еркін күрес;

- Ж. Үшкемпіров – спортқа еңбегі сіңген шебер, КСРО чемпионы, әлем чемпионы, Олимпиада ойындарының чемпионы, грек-рим күресі;

- К. Байшолоақов – ХДСШ, КСРО чемпионы, әлем чемпионы, самбо күресі;

А. Мұсабеков ХДСШ, әлем Кубогының жеңімпазы, Еуропа чемпионатының жүлдегері, самбо күресі және басқалары.

Қазақ ұлттық күресімен айналыса бастап, спорттық күрес түрлерінен жоғарғы нәтижелерге қол жеткізген бұл атлеттердің тізімі көптеген авторларда толықтырулармен және өзгертулермен кездеседі [5, 11, 18, 19, 49, 57, 70, 71, 72, 73 және т.б.].

Спорттың халықтық және ұлттық түрлері кеңестік дене тәрбиесінің одан ары гүлденуінің маңызды бөлігі ғана емес, сонымен бірге біздің елде дамып жатқан көптеген спорт түрлеріне спортшылар қорын дайындау көзі болып табылады. Бұған қазақтың спорттық күресі—қазақ күресі мысал бола алады. Кеңес Одағының чемпиондары, еркін күрестен халықаралық жарыстардың жеңімпаздары Амангелді Ғабсаттаров пен Әбілсейіт Айхановтың есімдері әлемге әйгілі деген К. Байдосов [57, 46.; 74].

Қ.Р. Байдосов, Е.М. Мұхиддинов, А.А. Жалмағамбетов [75] «Қазақ күресі» деген оқу құралында әлем назарын Қазақстанға аударған Қажымұқандарының есімдерін де халық жатқа біледі деп жазған: Амангелді Ғабсаттаров, Әбілсейіт Айханов, Қабден Байдосов, Аманжол Бұғыбаев, Жаксылық Үшкемпіров, Ерген Қалдыбеков, Алмас Мұсабеков, Нұрғали Оспанов ... айта берсек, тізім жалғаса бермек. Бұлардың қай-қайсысы болмасын ауылда балалық шақтан күреспін, күрес әліппесін қазақ күреспен ашқаны айқын.

М.Х. Болғамбаевтың пікірінше [5], 1948 жылғы тарихи шешімнің арқасында республикалық және облыстық комитеттер ұлттық спорт түрлерінің дамуына үлкен көңіл бөле бастады.

Қ.Р. Байдосов [57, 66.] Қ.Р. Байдосов, Е.М. Мұхиддинов, А.А. Жалмағамбетов [75, 66.] и М. Болғамбаев [5, 66.] және басқалары 1953-1954 жылдары өткізілген Республикалық жарыстарда айқындалған ұлттық қазақ күрестің төмендегідей заңдылықтарына көңіл аударады

- қазақ күрес секцияларындағы сабақтарға қатысушылар көрсеткіштері спорттық күрестің басқа түрлеріндегі (грек-рим, еркін күрес) көрсеткіштермен деңгейлес болып қалды;

қарсыласты жеңу үшін қолданылатын күрестің тактикалық әдістері де классикалық (грек-рим) және еркін күрес тәсілдеріне жақын келе бастады.

Бұл жерде әрине, кейінгі уақыттарда Олимпиада ойындарының бағдарламасына енген күрес түрлерінің тұрақты дами бастауын (соғыстан кейінгі жылдары грек-рим күресі және 1950 жылдан еркін күрес) және олардың

қарқынды түрде жетекші орындарды иеленіп, Қазақстанға таралу бойынша алдыңғы орыннан қазақ күресті ығыстыра бастағанын ескеруіміз қажет. Таяу уақытқа дейін Қазақстан территориясында таралған жалғыз күрес түрі саналып келген қазақ күрес, тұрғындарды, айналысатын жастарды қамту жағынан және көпке таралғандығы тарапынан ең алдымен грек-рим күресіне, сосын еркін күреске де жол бере бастады. Спорттық күрестің жекпе-жекті өткізу және жеңіске жету жолындағы басты талаптары бойынша тактикасы—барлау, жасырыну, әдісті дайындау, алдамшы әрекеттер, әдістер жиынтығы, бұғау, қалжырату, күшке салу немесе техникалық ұтымдылық және басқалары, спорттық күрес түрлерінде ұқсас және осы спорт түрі мен жарыстар ережесінің даму деңгейін сипаттайды.

М.Т. Тәнекеев [4, 376.] бұл, 1928 жылы түрлі спорттық оқиғалар өткен деп жазған «История физической культуры в Казахской ССР» тақырыбындағы жұмысында: ұлттық спорт және «классикалық» спорт түрлерінен көптеген жарыстар өткізілуімен қатар Республикалық дене шынықтырудың жоғары кеңесі қазақ күресінің спорттық жарыстарына бірыңғай ереже бекітті деп жазады.

Бірыңғай ереже негізінде ұлттық күрес бойынша жарыстар өткізу үшін, 1928 жылы республикалық Денешынықтырудың жоғарғы кеңесі қазақ күресі жарыстарының ережелерін алғаш бекіткен кезден бері жетілдіріле түсті. Оларға уақыт талабына сай және спорттық күрес түрлерінің дамуына байланысты белгілі өзгерістер енгізілді—салмақтық категориялар санының артуы, техникалық әрекеттердің бағалануы, жекпе-жек мерзімінің қысқартылуы, жеңімпазды тек таза жеңіспен ғана емес, сонымен бірге ұпай санымен анықтау және т.б.

Е. Әлімханов [8, 32 б.] «Қазақтың балуандық өнері» тақырыбына жазған оқу құралында күрес ережелері ел арасында ауызша тарап, оның негізгі шарттарын балуандар талассыз мойындаған, бірақ арасында бар айырмашылықтарды алдын ала өзара келісім бойынша белгілеп қабылдаған деп келтірген. XX ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ күресте салмақ дәрежесі мен жас мөлшеріне қарай бөлу болмаған. «1928 жылы Петропавл қаласында қазақ күрестен өткізілген жарыста салмақ және жас мөлшеріне бөлінген алғашқы ереже қабылданды» [8, 32 б.].

1928 жылға дейін қазақ күресінің бірыңғай ережесі болған жоқ. Жарысқа түсетіндердің салмағы да ескерілмеді. Сондықтан палуандар жарысына көбінесе салмағы жоғары батырлар қатысады. Біріктіретін ереже болмағандықтан, жарыс жергілікті жерде қабылданған немесе келісім-шартқа сәйкестендірілген ереже бойынша өткізіледі. Осы жылы қазақ күресіне тән бүкіл әдіс, тәсілдерін қамтыған бірыңғай ереже жарияланды [5, 6 б.].

1938 жылы қазақ күрестің балуандарына үш салмақ дәрежелері бойынша жарыс өткізілді (бірінші республикалық колхозшылар спартакиадасында), 1940 жылы — бес салмақ дәрежелері бойынша жарыс өткізілді (республика біріншілігі), 1952 жылдарынан бастап балуандар сегіз салмақ дәрежесіне бөлінді [5, 8, 49, 57, 75, 74 және т.б.].

М. Гуннер мен М.Рақымқұлов [64] қазақтың ұлттық ойындарын жеті топтарға бөледі: жалпы ойындар, қарсыласу мен күресу сипатындағы ойындар, ашық алаңқайдағы ойындар, қыс мезгіліндегі ойындар, демалыс ойындары, ат үстіндегі ойындар, аттракциондық-көрініс ойындары. Осы еңбекте қазақ күресі, ат спорты, тоғызқұмалақ сияқты ойындарды өткізу ережелері берілген [8].

1949 жылы М. Гуннер және М. Рақымқұловтың «Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта» деген жұмысында басқа ұлттық спорт түрлерімен бірге қазақ күресіне де жазылған жарыс ережесі бар. Күрес ережесі бойынша ересектер арасындағы жарысқа тек 18 жасқа толған балуандар жіберіледі [64].

Е. Мұхиддинов [76] 1955 жылы қазақ күресі бойынша жеке ереже жарыққа шықты деп жазған. Бұл алғашқы қазақ күресінің жарыс ережесі туралы жеке кітапшаны Мұзафар Рақымқұлов жазып шығарған.

К. Байдосовтың жазуынша [57, 66.] 1955 жыл қазақ күресінің дамуында айрықша жыл болды, біріншіден, қосымша салмақ дәрежелері енгізіліп, олардың саны сегізге жетті, екіншіден республикалық спорт комитеті бекіткен қазақ күресі бойынша жарыстар өткізуге арналған ережелер жинағы шығарылды. Жеке кітапша болып шыққан бұл ережелердің авторы – қазақ күресінің жанашыры және насихаттаушысы М. Рақымқұлов болатын.

Қазақ күресі бойынша жарыс өткізудің ережелері мен ұйымдастыру жағдайларына қатысты жан-жақты жазылған М. Рақымқұловтың «Қазақ күресі» [77], (қайта басылған) атты еңбегі туралы көптеген зерттеушілер оның ұлттық күрес түрі – қазақ күресі бойынша жарыстар ұйымдастыру мен белдесулерге төрешілік жүргізуге арналған әдістерді саралап жазған қазақ күресі бойынша алғашқы әдістемелік құрал ретінде қарастырады [5, 18, 19, 57, 74, 75].

Қазақ халқының әр аймақта күресу тәртіптерінің айырмашылығын күресу киімінен де белгілеуге болады. Мысалы, зерттеушілер [19, 57 және т.б.] қазіргі еркін күреске ұқсас кеуде жалаңаш белбеусіз күресу түрін, шапан киіп белбеу буынып күресу түрін, белбеуді жалаңаш кеудеге буынып күресу түрін, күртеше киіп күресу түрін, жалаң аяқ және отырып (төрттағанда) күресу түрлеріне бөледі. Қазақ күресінің даму кезеңдері бойынша кеңес дәуіріне тарихи шолу жасасақ, бұл күрес түрінен 1928 ж. [8, 326.] және 1936 ж. [47] бірінші және үшінші Бүкілқазақстандық спартакиадаларында жарыстар өтті, ал 1938 жылы бірінші республикалық колхозшылар спартакиадасында жарыстар өтті [49 және т.б.].

Сайып келгенде, кеңестік Қазақстанда спорттық күрестің халықаралық (самбо) және олимпиадалық (дзюдо, грек-рим және еркін күресі) түрлері қазақ күресінен гөрі бірнеше он жылдыққа кешігіп, дами бастады (1 кесте).

Грек-рим (кәсіби француз) күресінің тек бір өкілі ғана 20, 30 және 40-шы жылдарда Қазақстан және Орта Азияның аумағында күшін, өз өнерін белсенді түрде көрсетті, ол Қажымұқан Мұнайтпасов. Бірақ, ең алдымен, қазақ күресі өкілі болғандықтан, қарсыласының жауырынын тигізіп бірінші лақтырғанға дейін қазақ күресі бойынша ұстасуларға шыққан. Балалық шағынан қазақтың ұлттық күресінен жекпе-жектерге жиі қатысқан Қажымұқан Мұнайтпасов кәсіби француз күресі мен қазақ күресінің жарқын өкілі болып табылады.

Кесте 1 – Әлемде және Қазақстанда спорттық күрестің дамуы

Күрестің түрі	Әлемде дамуы	Олимпиадалық ойындарының бағдарламасында	Қазақстанда дамуы
грек-рим күресі (француз, классикалық күрес)	19 ғасырдың 90-шы жылдарында Францияда қатты дамыды және Еуропада таралды, соның ішінде Ресейде	Бірінші Олимпиададан 1896 ж. бастап	1940 ж. басы, Федерацияның негізі 1946 ж. қаланды
еркін күрес	1904 ж. бастап АҚШ, Еуропада 20-30 жж.	1904 ж. бастап	1950 ж. басы, Федерацияның негізі 1955 ж. қаланды
самбо	КСРО-да 1938 ж. мемлекеттік тұрғыда танылды, А.А. Харлампиев 1949 ж. қолайлы спорттық нысанға айналдырды, 1966 ж. бастап күрестің халықаралық түрі болып есептеледі	енгізілмеген	1950 ж. басы Федерацияның негізі 1955 ж. қаланды
дзюдо	1882-1884 жж. Жапонияда, 1920-1933 жж. Кеңестік Ресей аумағында дамуы, бірақ тыйым салынды, дүниежүзілік бірінші біріншілік 1956 ж. өтті, КСРО-да 60 жылдары қайтадан дамыды	1959 ж. бастап, XVIII жазғы Олимпиадалық ойындар 1964 ж. (Токио қ., Жапон.)	1960 ж. басы

Ресей мен Еуропада өткізілген француз күресінен бірнеше кәсіби біріншілікті, сонымен қатар еркін күрестен де біріншіліктерді ұтты. 1927 жылы (Қазақ АКСР ОАК) оған спортқа сіңірген еңбегі үшін «Қазақ халқының батыры» құрметті атағын берді.

Қазақстан мен Орта Азияның Кеңестік республикаларында соғыстан кейінгі жылдарда спорт қозғалысын дамыту және тұрғындар мен жастардың дене тәрбиесі мен спорт түрлерімен жаппай айналысуын қамтамасыз ету үшін спорттық базаны кеңейту, жана спорт кешендерін салу және бұрындары қорда болған кешендерді қалпына келтіру қажет болатын. Сонымен қатар, спорттық

құрал-жабдықтар өндірісін жолға қойып, спорт үйірмелерін, ұйымдар мен мектептерінің жұмыстарын қалпына келтіру керек еді. Бұл шараларды тиімді жүзеге асыру мақсатында осы кезеңдегі дене тәрбиесі мен спортты дамыту жоспарлары республиканың жалпы халықшаруашылық жоспарларының құрамына енгізілді.

Соғыстан кейінгі жылдарда Қазақстан мен Орта Азия республикаларының спартакиадасын ұдайы өткізіп тұру дәстүрі қалпына келтірілді. 1934–1957 жылдар аралығы мерзімде тоғыз спартакиада өткізілді. Бұл жарыстар барысында Қазақстан командасы екі мәрте, II, VI спартакиадalarda бірінші орынды иемденсе, қалғандарының барлығында үнемі екінші орынды алып отырды [47, 83, 84, 85, 86].

Қазақстан Халық комиссарлар кеңесі (ХКК) жергілікті халық ішінен кадрлар дайындау, дене тәрбиесі мен спортқа қазақ жастарын тарту мәселесіне қатысты спорттық ұйымдар мен білім беру мекемелерінің жұмысына ұдайы назар аударып отырған. Үкімет қаулыларының бірінде (Қазақ КСР ХКК 15 мамыр 1944 ж.) спорт қозғалыстарын нығайту, кадрлар дайындау мәселесін шешу сұрақтарына үлкен назар аударылған.

Соғыстан кейінгі жылдарда спорт пен дене тәрбиесі бойынша кадрлар дайындау мәселесінде біршама алға жылжушылық орын алды. Біріншіден бұл мамандарға деген қажеттіліктен туындады, өйткені ел беделін көтеру үшін Олимпиадалық ойындарға, әлемдік және құрлықтық біріншіліктер секілді халықаралық жарыстарға қатысатын жоғарғы дәрежелі спортшыларды дайындауға қатысты спорт пен дене тәрбиесін дамыту сұранысы пайда болған еді. Сонымен бірге Қазақстанда дене тәрбиесі институтының ашылуы, дене тәрбиесі техникумы және де Қазақстанның жоғарғы және орта педагогикалық оқу орындарының дене тәрбиесі факультеттері мен бөлімдері кадр дайындау мәселесін жетістікті орындап отырды (2 кесте).

Кесте 2 – Қазақстанда 1935–1957 жж. мамандығы бойынша жұмыс істейтін дене тәрбиесі мен спорт бойынша дипломы бар мамандар санының өсу қарқыны [47]

Жылдар	Жалпы қызметкерлер	Дипломы бар мамандар		
		жоғарғы білімділері	Орташа білімі барлар	жалпы қызметкерлер санының %
1935	245	6	25	12,2
1940	811	51	75	15,5
1948	2857	92	176	9,3
1957	4587	667	1071	37,8

Бірақ, ұлттық спорт түрлеріне байланысты мамандарды дайындайтын оқу орындарының болмауына байланысты, ұлттық спорт түрлерімен айналысатын спортшылар (оның ішіне қазақ күресі де кіреді) «Дене тәрбиесі және спорт»

мамандығы бойынша білім алулары үшін басқа спорт түрлеріне арналған жоғарғы оқу орындары мен техникумдарға түсіп, оқуға мәжбүр болды.

Бұл кезеңде Кеңес спортшылары өз елін Олимпиада ойындары, әлемдік және Еуропалық чемпионаттарда жоғары дәрежеде көрсетулері үшін олимпиадалық спорт түрлеріне баса назар аударыла бастаған болатын.

1959 жылы өткен КСРО халықтарының Екінші спартакиадасында Қазақстан спортшылары жалпыкомандалық 11-орынды иеленді. Қазақстандықтар баскетбол, ескек есу, ат спорты, ауыр атлетика бойынша барынша сәтті өнер көрсетті. Жеңілатлеттер де жақсы нәтижелер көрсетіп, спартакиадада 9 республикалық рекордты жаңартты.

Дзюдоның төңкерістен кейінгі жылдарда Кеңестік Ресейдегі дамуын В.Ощепковтың басшылығымен Владивостокта, Новосибирскте және Мәскеуде зерттей бастаған. В. Ощепков ол кезеңде Жапониядағы Кодокан дзюдоны 1913 жылы аяқтаған жалғыз шетелдік болатын. Бірақ, 30-шы жылдарда Ощепков жаланың негізінде репрессияға ұшырап, артынан атылған. Осыдан кейін дзюдо ұзақ мерзімге «кеңес мұраттарына бөтен» жекпе-жек түрі ретінде тиым салынуға ұшырады [17].

Дзюдоны ұмытуға бұйрық беріліп, құқық қорғау орындары қызметкерлеріне джиу-джитсу оқытыла бастады [87], орталықтағы оқу ісін В. Спиридонов басқарды [17].

В. Ощепковтың өлімінен соң оның шәкірттері мен жақтастары өздерінің дзюдоны насихаттауларынан бас тартпай, салынған тиымды айналып өту үшін дзюдодан алған білімдерін колдана отырып жана күрес түрін ойлап тапты. Дзюдоға басқа күрес түрлерінің техникасы мен әдістері енгізілді және жарыстардың ережелері ауыстырылды. Жаңа күрес түрі алғашқыда еркін күрес, ал кейін самбо деп аталды [88]. Самбо күресінің негізіне КСРО халықтарының ұлттық күрестерінің әдістері мен тәсілдері де кірді [10, 17].

Тағы бір айта кететін жайт, 19 ғасырдың аяғында Дзигоро Кано басшылығындағы дзюдо мектебі негізіндегі Жапониядағы күрестің жана (спорттық) түрінің қайта жанданды, осыған байланысты туындаған дзюдо мен джиу-джитсу арасындағы өзара бәсекелестік дзюдо жеңісімен аяқталды. Кано шәкірттері джиу-джитсудың әртүрлі мектептерінің өкілдерімен болған жекпе-жектерде жеңіске жетіп, дзюдоның дене тәрбиесі мен әскери дайындыққа, денсаулыққа және де жас ұрпақтың дене-психологиялық сапаларын нығайтуға жарамды екендігін дәлелдеді.

Ал КСРО-да керісінше, дзюдоға тиым салу мен оған бой ұсынбай бұл жекпе-жек түріне өз шәкірттерін үйретіп, дзюдо бойынша жарыс ұйымдастырған В. Ощепковтың жазалануынан соң, джиу-джитсу жеңіске жеткен болатын [89].

Алғашында самбо әскерилер мен құқық қорғау органдары қызметкерлерін дайындау мақсатында жасалынғандықтан, оның негізінде колмен және аяқпен соққылар жасау күрестің әдістерімен қатар колданылатын. Сонымен қатар, оқу барысында қарулы қарсыластан қорғану әдістері мен қоян-қолтық ұрыстың тәсілдері де үйретілетін.

Кейбір авторлардың мәлімдеуінше [17], 1939 жылы өткізілген бірнеше ресми жарыстар негізінен күштік құрылымдардың командалары арасындағы джиу-джиутсу немесе қоян-қолтық ұрыс түрінен өткізілген өзара кездесу секілді болған еді.

Балалар, оқушы жастар мен студенттерді спорт түріне машықтандыруға қолайлы түпкілікті спорт түріндегі самбоны А.А. Харлампиев [10] тек 1949 жылы ғана жүйелеп болған еді. Шын мәнінде, самбоның құрамынан оның бір бөлігі спорттық күрес түріндегі самбо бөлініп алынған болатын. А.А. Харлампиев спорттық самбо құрамында өзін-өзі қорғау бөлімін жеке шығарған болатын. Ал ұрыстық самбо немесе қазірде қоян-қолтық ұрыс деп аталынып жүрген бөлігін құқық қорғау органдары қызметкерлерін дайындау үшін қалдырды.

Осыған байланысты 1950 жылы КСРО территориясында жылдам таралып, Қазақстанның оқушылары мен студенттері арасында таныла бастады.

КСРО территориясында дзюдоның қайта тарала бастауы 1959 жылға сәйкес келеді, өйткені Халықаралық олимпиадалық комитеттің (ХОК) 1959 жылы Олимпиада ойындарының бағдарламасына дзюдоны енгізу туралы шешімі шыққан болатын. Дзюдодан 1960 жылы XVII жаздық Олимпиада ойындарында көрнекі жарыстар өткізілсе, Токиодағы 1964 жылғы XVIII жазғы Олимпиада ойындарында дзюдодан алғашқы жарыстар өтті.

КСРО құрама командасын дзюдо бойынша толықтыру және оны Токиода өтетін 1964 жылғы XVIII жазғы Олимпиада ойындарына дайындау қажеттілігіне орай, халықаралық жарыстарда лайықты ойын көрсетіп, медальдар жеңіп алатын талантты және күшті палуандарды іздестіру шаралары жүзеге асырылды. Дзюдо құрамасы негізінен бұрынғы самбошылардан тұрды, өйткені ол ережелері жағынан дзюдо жарыстарының қызметіне ең жақын күрес түрі болатын. Бірақ, осы жинастыру шарасының ауқымында КСРО халықтарының спорттық күрестерінің ұлттық түрлері өкілдерінің күш-жігерлері мен мүмкіндіктерін қарастыру да орын алған еді.

Мысалы, 1959 жылғы Мәскеуде өткен КСРО халықтарының екінші спартакиадасында ұлттық күрес түрлері бойынша көрнекі жарыстар өткізіліген болатын. Бұл қазақ ұлттық күресіне қатысты бар қазақстандық мамандардың жұмыстарында көрсетілген [5, 19, 49, 57, 74, 90].

Олардың пікірінше, 1959 жылғы Мәскеудегі КСРО халықтарының екінші спартакиадасы кезінде өткен Ұлттық күрес түрлері бойынша бапкерлер мен спортшылардың бүкілодақтық семинары кезінде қазақ күресіне жоғарғы баға берілуі мен жарыстар өткізу ережелерінің жасалынуы, қазақ күресінің даму тарихындағы маңызды оқиға болды. Оған одақтас және автономдық республикалардың 20 астам өкілдері қатысты. Семинар барысында қазақ күрестің, грузин чидабасы мен молдаван трынътасы бойынша ережелер жоғарғы бағаға ие болды. Ұлттық күрес түрлері бойынша жүргізілген көрсетпе жарыста Қазақстан чемпиондары, карағандылық Татиев пен Абжанов өнер көрсетіп, олардың белдесуі көрермендер мен күрес мамандарының көңілінен шықты [5, 19, 49, 57, 74].

Сол жылдарда бүкілодақтық немесе халықаралық жарыстарда самбодан немесе дзюдодан жетістіктерге жеткен көптеген спортшылар өздерінің спорттық белестерін ұлттық күрес түрлерінен, яғни грузин чидабасынан, қазақ күресінен немесе КСРО халықтарының басқа да ұлттық күрес түрлерінен бастаған болатын. Олар спорттық күрес түрлеріне (тек самбо мен дзюдо ғана емес, сонымен қатар еркін және грек-рим күрестеріне) жекпе-жек жүргізудің ұлттық күрес үлгілері мен тек сол күрес түріне ғана тиесілі тәсілдерін алып келді. Мысалы, кеңестік палуандардың грузин чидабасынан алған «қарсылас аяғын өз аяғыңмен орап», одан кейін иіліп (артқа) немесе қаусыра құшақтап (алдыға) лақтыру әдісі шетелдік спортшылар үшін өте үлкен қолайсыздық тудырды. Ал қазақ ұлттық күресінен «жамбас» әдісінің орындалуының түрлі тәсілдері мен аяқпен лақтыру әдістері алынды.

Оқу орындарында қазақ күресі бойынша мамандарды дайындайтын бөлімдердің болмағанына қарамастан, қазақ күресі бойынша бапкерлердің ұдайы өткізіліп тұратын семинарлары жаттықтырушы кадрларды дайындауға, олардың біліктілігінің артуы мен әртүрлі жастағы палуандарға қатысты кәсіби деңгейінің артуына көп ықпалын тигізді. Республикалық және басқа да жарыстардың өткізіліп тұруымен қатар, жарыс және төрешілік ережелері қарастырылатын бапкерлер мен төрешілердің кеңестері мен жиналыстарын жүргізіп тұру әдетке айналды.

Бұл кезендерде атакты қазақ палуандары Салимбаев, Бекежанов, Татиев (Қарағанды), Садвокасов (Семей облысы), Бишаров (Алматы), Доскалиев (Батыс Қазақстан облысы), Кульжанов (Талдықорған облысы), Дуекеев (Қостанай облысы), бапкерлер Рақымқұлов, Ақенов, Карпец, Ильматов қазақ күресінің техникасын мен тактикасын жетілдіруге, қазақ ұлттық күресінің дамуы мен насихатталуына үлкен үлес қосты деп жазады К. Байдосов [57, 66.].

Қазақстан дене тәрбиесі және спорты саласы мамандарының (оқу орындары мен спорт ұйымдары) қазақ ұлттық спорт түрлері бойынша жарыққа шыққан ғылыми және әдістемелік еңбектері арасынан М. Гуннердің «Сборник казахских национальных игр и развлечений» атты 1938 жылы шыққан еңбегін жеке алып қарауға болады [91]. Кітапта «ақсүйек», «алтыбақан», «соқыртеке», «тартыс» пен ат спортына қатысты – «аударыспақ», «ат орын алмастыру» және тағы да басқа 37 ұлттық ойын түрі сипатталып, өткізілу ережелері талданылған.

1949 жылы М. Гуннер мен М. Рақымқұлов авторлығы негізінде «Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта» атты еңбек жарық көрді [64]. Кітапта орталық органдардың (Қаз КСР ХКК) талаптарына сай, қазақ ұлттық спорт түрлерінің сипаттамасымен қатар, жарыстар өткізу ережелері, оның ішінде қазақ күресі бойынша жарыс өткізу ережелері жасалынған болатын.

Бірақ, бұл жұмыс М. Таникеев пен Н. Копелович тарапынан «Казахстанская правда» газетіне шыққан «Неправильное поучение» атты мақала негізінде қазақтың кейбір ойындары мен жарыстарын өткізу және оларға төрешілік жасаудағы кейбір қателіктер мен бұрмалаушылықтардың орын алуына қатысты сынға ұшыраған болатын [65].

1955–57 жылдарда қазақ күресі бойынша жарыстар ережелері сипатталған, оның ішінде жарыстар өткізу мен оны ұйымдастыру, төрешілік ережелері, жарысқа қатысушылардың құрамы, салмақ дәрежелері және де тағы басқа мәселелері жан-жақты қарастырылған М. Рақымқұловтың әдістемелік еңбегі бірнеше рет басылып шығарылған. Бұл жұмысты көптеген авторлар қазақ күресі бойынша алғашқы әдістемелік құрал ретінде қарастырады [77].

М. Гуннер 1957 жылы қазақтың ат спорты жарыстарын өткізуде қолданылатын жарыс ережелеріне қатысты еңбегін жарыққа шығарды. Бұл кітапта ұлттық ат спорты түрлері бойынша жарыстар өткізу ережелері мен ұйымдастыру шаралары сипатталған [92].

Осы кезеңде қазақ ұлттық спорт түрлеріне қатысты, оның ішінде қазақ күресі бойынша өте көп ғылыми еңбек жазғандар қатарында Қазақ мемлекеттік дене тәрбиесі институтында жұмыс істейтін М. Таникеев болған еді. Оның редакциялық жетекшілігі негізінде ҚазДТИ ғылыми жұмыстары басылып отырды. М. Таникеев қазақ ұлттық спорты мен ойын түрлеріне қатысты көптеген ғылыми мақалалар жазған, оның ішінде: 1954 жылы шыққан «Қырық қыз» халық поэмасында ұлттық спорт, ойын-сауық түрлерінің көрініс беруі мақаласы [93]; Қазақ ұлттық спорты мен ойындарының дамуы ..., 1955 жылы шыққан; Қазақ ұлттық спорт және ойын түрлерінің халық шығармашылығында көрініс беруі, 1956 жылы шыққан; Қазақ халқының дене тәрбиесі мен спортының дамуындағы Қазақстанның Ресейге қосылуының прогрессивтік маңызы, 1956 жылы шыққан және т.б. [20, 44]

1957 жылы Таникеевтің «Қазақтың ұлттық спорт және ойын түрлері» және «Қазақтың ұлттық спорт ойындары» атты кітаптары шықты, автор бұл басылымдарда өзінің зерттеулері – әртүрлі мерекелер мен шаралар кезінде өткізілген жарыстарды бақылау, сауалнама, тарихи деректерді зерттеу негізінде қазақ ұлттық спорт түрлерін сипаттаған [20, 94, 95].

1956 жылы А.Ановтың Қажымұқан туралы «Ән қанаты» [60] атты кітабы шыққан, кітапта автор Қажымұқан Мұнайтпасовтың кәсіпқой француз (грек-рим) күресі бойынша әртүрлі чемпионаттар мен турнирлердегі өнер көрсетуін зерттей келе, қазақ палуанының мінезі мен спорттық өмірбаянын, оның белгілі орыс палуандарымен достығы мен бозкілем төріндегі бәсекелестігінің кезеңдерін ашып көрсеткен.

1959 жылы Қ. Әдбікадыровтың «Қажымұқан» [61] атты деректі повесті жарық көрді. Автор палуанның жерлесі болғандықтан, Қажымұқан Мұнайтпасовтың туыстары мен жерлестерінің естеліктері негізінде палуанның балалық шағынан бастап цирк өнеріне дейінгі, Ресей, Еуропа және Әлем чемпионаттарының жүлдегері ретіндегі өмірбаянын егжей-тегжейіне дейін жазып қалдырған.

Қазақ дене тәрбиесі институтының ұдайы шығып тұратын еңбектері мен дене тәрбиесі және спорттың өзекті мәселелеріне қатысты өткізілетін конференциялардың материалдары жинақтарына аталынған институттың ғылыми-педагогикалық кадрларының ғылыми және әдістемелік жұмыстарының, баяндамаларының ой-түйінділері басылып тұрады.

Б. Аманшиннің 1959 жылы «Мәдениет және тұрмыс» журналына шыққан «Қажымұқан күресті қалай бастаған» [24] атты мақаласын жеке алып қарауға болады, онда автор Қажымұқанның қазақ күресінен бастап кәсіпқой француз (грек-рим) күресі жаттығуларына дейінгі, кәсіби күрес палуандарымен алғашқы кездесуінен бастап бұл палуандардың барлығын жеңгені аралығындағы кезеңі туралы баяндаған.

1917–1960 жылдар аралығындағы Кеңестік Қазақстандағы дене тәрбиесі мен спорттың дамуына қатысты 1960 жылы М. Брусиловский кандидаттық диссертация қорғаған, жұмыстың негізгі мәні Қазақстандағы классикалық (әлемде кең тараған спорт түрлері) спорт түрлеріне Ресейдің, халықаралық спорттың және олимпиадалық қозғалыстың ықпалын қарастыру болып табылады [96].

«Қазақстандағы дене тәрбиесі мен спорт тарихының очерктері» атты 1959 жылы шыққан еңбекте М. Брусиловский [43] өзінің диссертациялық зерттеуінің негізгі түйіндемелерін келтірген.

1961 М. Таникеев «Қазақстанның Ресейге қосылуы мен Ұлы Қазан төңкерісі (XVIII ғасырдың 30 жж. 1917 жылға дейін) аралығындағы қазақ ұлттық спорт және ойын түрлерінің дамуы» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады [39]. Еңбекте қазақ ұлттық жарыстары мен ойындарына қатысты Қазақстан, Ресей және шетелдік авторлардың зерттеулері қарастырылған. Жарыстарға бақылау жасау, көнекөз мамандар мен төрешілермен әңгімелесулер арқылы қазақ ұлттық ойындары мен жарыстары сипатталып, жарыстарды өткізу мен жеңімпазды анықтауға қатысты халық ауыз әдебиетінің үлгілері келтірілген. Ұлттық жарыс түрлерінің дамуына Ресейдің ықпалы да қарастырылған. Не себепті кейбір әскери-қолданбалы мағынадағы сайыс түрлеріне тиым салынып, ал кейбір қазақ ұлттық сайыстары мен ойындарының керісінше дамып отырғандығы да талқылانған. Бұндай сайыстарға Қазақстанға қоныс аударған немесе қызмет бабымен жүрген Ресей азаматтарының қатысуы туралы естеліктері және де басқа да мәселелер сараланған.

1956–1961 жылдар аралығындағы жарық көрген М.Таникевтің еңбектерінде («Қазақтың ұлттық спорт және ойын түрлері» және «Қазақтың ұлттық спорт ойындары» және т.б.) диссертациялық жұмыстың негізгі түйіндері келтірілген.

2.3 Үшінші кезең, алпысыншы-жетпісінші жылдары

1960 жылы шілдеде Қазақ ССР спорттық қоғамдар мен ұйымдары Одағы Кеңесінің спорттық федерациялар бөлімі халықтық-ұлттық спорт түрлері бойынша спорттық классификация дайындады, бұл ауыл дене шынықтырушылары қатарында қызу қолдауға ие болды. Аталған классификация ауыл спортының одан ары даму келешегіне жаңа мүмкіндіктер беріп, спорттың тек классикалық түрлерімен ғана емес, сонымен қатар халықтық-ұлттық түрлерімен, оның ішінде ауылдарда үлкен қошаметке ие қазақша күреспен де, айналысуға және дәреже алуға жол ашты.

Қазақ КСР-нің 40-жылдығы құрметіне республиканың облыс және аудан орталықтарында жарыстар өткізілді. Қазақ КСР-нің 40-жылдығына арналған мерейтойлық Қазақстанның оныншы спартакиадасының алдында облыстық спартакиадалар өткізіліп, мықтылар анықталды. Алматы облысының біріншілігіне 14 команда таласты. Үш күнге созылған таласта I-орынды Талдықорған ауданы, II-орынды Алакөл ауданы, ал III-орынды Іле ауданы иеленді [5, 19, 57].

Төрт күн бойы семейлік спорт сүйер қауымның назары бозкілемге қадалды. Қазақ күресі бойынша жарыстар Мерейтойлық спартакиданың бағдарламасына енді. Тура өткен жылғыдай, командалық есепте бірінші орынды Семей палуандары, II-орынды қарағандылықтар, ал III-орынды астаналық облыс қанжығаларына байлады. Республиканың абсолютті чемпионы Нұғман Сәдуақасов (жартылай ауыр салмақ) өзінің барлық белдесулерін тамаша өткізді. Ол өзінің салмақ дәрежесінде тағы да жеңіс тұғырына көтерілді. X-мерейтойлық спартакиаданың жартылай ауыр және ауыр салмақ дәрежесіндегі абсолютті чемпионын анықтау сайысында да оның мерейі үстем болды. Спартакиада чемпиондары қатарынан: Қарқымбаев (Қызылорда), Нурхин, Сахаев (Семей облысы), Демесінов (Қарағанды облысы), Науашвили (Қостанай облысы), Сейкенов, Сәдуақасов (Ақмола облысы), Мотин (Алматы облысы) секілді палуандар көрінді [5, 19, 57].

1960 жылы КСРО құрама командасының құрамында өнер көрсететін, әйгілі жеңіл атлет Ғұсман Қосанов Римде өткен XVII Олимпиада ойындарында 4×100м эстафеталық жүгіруде күміс медаль иегері атанды. Ал 1964 жылғы олимпиадалық жылда Токиодағы XVIII Ойындарда Қазақстаннан бес спортшы қатысты: жеңілатлеттер Қосанов (5-орын), Ә.Тұяқов–қосалқы құрамада, Ю.Цапенко (спорттық гимнастика) қола жүлдегер, Колесов (грек-рим күресі) – біздің республиканың тұңғыш Олимпиада ойындары чемпионы, В.Минеев (қазіргі бессайыс) командалық есепте алтын медальмен марапатталды [50, 133б.; 97, 98].

1963 жылғы КСРО халықтарының Үшінші спартакиадасында Қазақстан спортшылары 12-орынды иеленді. Республика спортшылары кабырғаға ату (6-орын), биіктікке секіру (6-орын), еркін күрес (7-орын), жеңіл атлетика (7-орын) түрлері бойынша жақсы көрсеткіштерге қол жеткізді [11, 47, 50, 57, 97, 98, 99, 100, 101].

Қазақстан гимнастшылары, су допшылары, баскетболистері, ауыр атлеттері 8-орыннан көрінді. Республикадағы дене шынықтыру мен спорт дамуының жалпы көрсеткіштері үміт күтерлік еді. 1963 жылы 206 спорт шебері, 28850 бірінші дәрежелі, 21225 екінші және 101710 үшінші дәрежелі спортшылар дайындалды. 92 405 адам жастар дәрежесі нормасын орындады. Шебер-спортшылар дайындау жоспары 125,1% орындалды [23, 47].

Қазақ ССР спорт қоғамдары мен ұйымдары Одағы Кеңесінің төралқасының шешімімен 1964 жылдан бастап, Қазақ ССР чемпионаттарын өткізу ДСО «Қайрат» Орталық Кеңесіне жүктелді. Ұлттық күресті жарнамалау мақсатында жарыстарға классикалық, еркін күрес және самбодан КСРО спорт шеберлері қатыстырылды. Чемпиондық атақтар сегіз салмақ дәрежесінде

таласқа түсті. Біріншіліктің бас жүлдесін белгілі қазақ батыры, көптеген халықаралық жарыстардың жеңімпазы, еркін күрестен Кеңес Одағының чемпионы Айханов жеңіп алды. Ол барлық қарсыластарының жауырынын жерге тигізіп, таза жеңіске жетті. Жалпы командалық есепте бірінші орынды Семей облысы, екінші орынды Қарағанды облысы иеленді [57, 66].

1964 жылы ДСО «Қайрат» ОК жеке-командалық біріншілігі қазақ батыры Қажымұқанның жүлдесі үшін өткізілді. Жарысқа қатысушылардың саны көп болды. Чемпион атағы сегіз салмақ дәрежесінде таласқа түсті. 52 кг дейінгі салмақ дәрежесінде чемпион-еркін күрестен спорт шеберлігіне үміткер Үрімбеков (Шымкент) атанды. Ол төрт жекпе-жек өткізіп, барлығында жеңіске жетті. Семейлік Р.Берікболовтың да айы онынан туып, 57 кг дейінгі салмақта чемпион атағын иеленді. Ал қалған орындар былай бөлінді: 62 кг дейінгі салмақта жеңімпаз Бөкенаев (Қарағанды) болса, ал онша танымал емес семейлік палуан Сахаев 67 кг дейінгі салмақта жеңіс тұғырына көтерілді. Ол еркін күрестен спорт шебері А.Қазымбетов және самбодан КСРО спорт шебері Д.Биткөзовтардан аяласын асыра білді. 73 кг дейінгі салмақта жеңіске оралдық батыр Бисенов қол жеткізсе, семейлік Архенов 79 кг дейінгі салмақта алдына жан салмады. Шымкент қаласының спорттық намысын қорғаған Қонақбаев 87 кг дейінгі салмақта чемпион атанды. Қажымұқан атындағы бас жүлдені белгілі қазақ батыры, көптеген халықаралық жарыстардың жеңімпазы, еркін күрестен Кеңес Одағының чемпионы А.Айханов жеңіп алды. Командалық орындар төмендегідей бөлінді: I орын – Семей облысы (16 ұпай), II орын–Шымкент облысы (22 ұпай), III орын–Қарағанды облысы (29 ұпай) [5, 49, 57].

Республиканың спорттық өмірінде 1967 жыл айтулы болды, дене шынықтыру мен спортқа 2 785 969 адам тартылды, бұл республика халқының 22,4% құрады, ал 1966 жылы бұл 20,7% болатын. 540 615 шебер-спортшылар дайындалды, оның ішінде 599 спорт шеберлігінен үміткерлер мен 6015 I-д্রেжелі спортшылар болды, 225 адам алғаш рет спорт шебері нормативтерін орындады. Дене шынықтырудың 10 017 ұжымы жұмыс істеді, олар тек бұқаралық дене шынықтыру қозғалысының негізі ғана емес, сонымен қатар тұрғындардың, әсіресе балалардың, жеткіншектердің, оқушы жастар мен студенттердің спорттық-педагогикалық тәрбие орталықтарына айналды [4, 23, 47].

1968 жылы қазанда Мехикода (Мексика) Олимпиада ойындары өткізілді. КСРО құрама командаларының құрамында қазақстандықтар да өнер көрсетті. Н.Смоляева, В.Кравченко және О.Антропов волейболдан олимпиада чемпиондары болып, ал палуан В.Бакулин–Олимпиаданың күміс медальымен оралды.

1968 жылы қазақ күресі Көкшетау облысы Қызыл Ту ауылында өткен Бүкілқазақстандық колхоздар мен совхоздар ойындарының бағдарламасына енгізілді.

1970 жылы Қазақтың дене тәрбиесі институтында алғаш рет қазақ күресі мамандығы енгізілді, соған байланысты көптеген әдістемелік жұмыстар, қазақ күресі техникасы мен әдісінің жіктемесі, тәсілдерін үйрету әдістемесі, қазақ

күресінен мамандар дайындау жөніндегі оқу құралдары, оқулықтар мен бағдарламалар шығарылды.

1970 жылы сәуірде ДСО «Қайрат» ОК қазақ күресі бойынша жаттықтырушылар мен мамандардың семинарын өткізді. Бағдарламаға оқу және жаттығу әдістемесі, оқу-жаттығу үдерісін жоспарлау мәселелері кіргізілді, сондай-ақ жаңа ережелер талқыланды.

Қазақ күресінің жолға қойылуы мен дамуына айтулы үлес қосқан, талай талантты палуандар шоғырын тәрбиелеген, КСРО-ға еңбегі сіңген жаттықтырушы—П.Ф.Матушакты айрықша атап өту керек деп жазады К.Р. Байдосов [57].

1970 жылы Қазақстанның 50-жылдығына арналған мерейтойлық спартакиаданың бағдарламасына қазақ күресі енгізілді. Жарыс Семейде өткізілді, оған 15 облыс пен Алматының өкілдері қатысты.

Спорткомитеттің алқасының шешімімен 1971 жылы 27 қаңтарда «Қазақ ССР спорт шебері» атағы енгізілді, бұл өз кезегінде барша сүйетін осы спорт түрінің дамуына оң ықпалын тигізді [5, 47, 57, 102, 103, 104, 105].

Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің жанындағы дене тәрбиесі және спорт Комитетінің 1970 жылы бекіткен ұлттық спорт түрлері бойынша классификациясына сәйкес, өз салмақ дәрежелерінде Қазақстан чемпионы атанғандарға қазақ күресінен спорт шебері атағы берілді [23, 47, 57, 106, 107, 108, 109, 110].

1971 жылы ҚазССР Спорткомитетінің қаулысы бойынша «Қазақ ССР-нің спорт шебері» атағы енгізіліп, қазақ күресі бойынша төсбелгі мен куәлік қоса тапсырылатын болды.

1970 жылдан бастап жыл сайын қазақ күресінен Қазақ ССР-нің территориялық біріншіліктері өткізілді. 1973 жылы Қазақ ССР құрамасы Ташкентте өткен дәстүрлі Орта Азия республикалары және Қазақстан біріншілігіне қатысты. Жарыстар айналма жүйесі бойынша жүргізілді. Тек Өзбек ССР-нің құрама командасына 6:4 есебімен есе жіберіп, Қазақстан командасы II орынды иеленді. Жыл сайын мұнда күш сынасуға Орта Азия одақтас республикалары мен Қазақстан облыстарынан палуандар жиналады. Бұл турнир палуандары үнемі командалық есепте жүлдеген атанатын Жамбыл облысында қазақ күресінің дамуына көп септігін тигізді. Қазақ күресінен Қазақ ССР спорт шеберлері Н.Жармұхамедов, А.Мұсабеков секілді спортшылар самбодан КСРО спорт шеберлері, КСРО біріншіліктерінің жүлдегерлері атанды [5, 19, 47, 57].

Қазақ дене тәрбиесі институтында 1970 жылы алғаш рет осы спорт түрінен мамандар дайындау үшін қазақ күресі бойынша мамандық енгізілді. 1980 жылға қарай институт 60-тан астам адамнан тұратын жеті бітіру тобын шығарды.

Түлектердің жартысынан астамының қазақ күресінен Қазақ ССР спорт шебері атақтары бар. Институт қабырғасында жүріп-ақ көптеген спортшылар жоғары жетістіктерге қол жеткізді. Мысалы, М.Аманбаев (48 кг салмақ) студент кезінде Орта Азия республикалары мен Қазақстанның екі дүркін чемпионы, қазақ күресінен Қазақстан чемпионы атанды, А.Б.Рақымжанов (70

кг салмақ) 1976 жылы Қазақ ССР чемпионы болса, Б.Жүнісов (70 кг салмақ) 1975 жылы екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Жазылбек Қуанышбаевтың жұлдесіне арналған республикалық турнирде чемпиондыққа қол жеткізді [5, 19, 47, 57].

Ресми статистика мен зерттеушілердің еңбектері бойынша [4, 9, 23, 42, 47, 111], бұл кезеңде 2 миллионнан астам адам, яғни республиканың әрбір алтыншы тұрғыны дене шынықтырумен және спортпен айналысты. Олардың құзырында 28 стадион, 4000 жуық футбол алаңы мен спорттық кешендік алаңдар, 14000 астам баскетбол және волейбол алаңдары, 2546 спорттық-гимнастика залдары, 43 жүзу бассейні, 169 спорт базалары және т.б. болды. Республикада 10 366 дене шынықтыру ұжымы жұмыс істеді. 1970 жылы 540 000 шебер-спортшылар, 741 000 ГТО төсбелгісінің иегері болды. Сол жылы 9 қазақстандық әлем және Еуропа чемпиондары, 22-КСРО чемпиондары атанды.

1970 жылы Қазақ дене тәрбиесі институтында Қазақстан оқу орындарының алғашқыларының бірі болып қазақ күресі мамандығы енгізілді. Бұл республикадағы ұлттық күрестің даму деңгейіне берілген жоғары баға болатын. Қазақ күресімен айналысқысы келетін оқушылар мен студенттер қажеттілігін қанағаттандырылмайтын бапкер кадрлар мен қазақ күресі бойынша жоғарғы дәрежелі спортшыларды дайындау үшін дәл осындай қадам қажет еді және де бұл сол кезеңдегі күрес түрлері бойынша (оның ішінде қазақ күресі де бар) бапкерлер КСРО ҚЖ П.Ф. Матушактің беделі мен ҚазДТИ және ҚазКСР Спорткомитеті басшылығының қолдауының арқасында жүзеге асқан болатын.

1970 жылы алғашында жалпы оқу құралы құрамында [112], ал артынан жеке кітапша [113] түрінде қазақ күресі бойынша жарыс өткізудің жанарған ережелері жарық көрді.

Қазақ күресі мамандығының ашылуы оқу бағдарламаларын, әдістемелік және оқу құралдардың жасауға, бұл күрес түрі бойынша бапкер кадрларды дайындау барысында аталынған пәнді қалыптастыру мен жетілдіру бойынша конференциялар өткізуге таптырмайтын ынталандыру болды. Ал бұл кадрлар тек спорт мектептері, ұйымдары мен ерікті спорт қоғамдастықтарындағы жұмыстар үшін ғана емес, сонымен қатар, оқу мекемелері үшін де, оның ішінде мектептегі дене тәрбиесі мен спорт бойынша сыныптық немесе сыныптан тыс сабақтар мен жоғарғы оқу орындарындағы академиялық, факультативтік және секциялық сабақтар үшін де дайындалған болатын.

Ал мамандықтың ашылуының ықпалы негізінде жарыққа шыққан қазақ күресіне қатысты ғылыми және әдістемелік жұмыстар қатарына тек мамандық ашылған жылғы ғана емес, сонымен бірге көп уақыттан соң шыққан жұмыстарды да жатқызамыз. Өйткені, спорт ғылымының дамуы оның жаттығулары мен оқу әдістерінің даму және жетілдірілу қарқынымен тікелей байланысты. Қазақ күресі бойынша мамандарды дайындауға қатысы бар ҚазДТИ-дың, ал кейін ҚазСТА-ның ғылыми-педагогикалық кадрлары қазақ күресі бойынша жаттықтырушы кадрларды дайындаудың сапасын көтеру мен ғылыми-оқу пәнін жетілдірудің әдістемелік және ғылыми мәселелерімен айналысуларын жалғастырып келеді.

Мемлекет таралынан арнайы зерттеу бағдарламаларына Қажымұқан Мұнайтпасов туралы деректер жинау мақсатында 1960-1970 жылдары М. Таникеев пен М. Кизекеновты арнайы Ленинград, Мәскеу, Омбы қалаларына жіберіп, мұрағаттық деректер алынды [8].

1963-1964 жж. М. Таникеевтің Қажымұқан туралы ғылыми еңбектері жарияланды, оларда балуандардың әр түрлі чемпионаттарға қатысуы туралы деректі материалдар, сол жылдардағы жарияланымдар мен жарнамалар негізінде 20 ғасырдың атақты балуаны Қажымұқан Мұнайтпасовтың спорттық өмірбаяны баяндалады [25, 56]. М. Таникеевтің бұл ғылыми еңбегі 2001 жылы қайта басылып шықты [69].

1968 жылы П.Ф. Матушактың «Сто уроков вольной борьбы (Еркін күрестен жүз дәріс)» кітабы шығады [114], онда күрестен оқу-жаттығу сабақтарын өткізу жоспарлары әдістемелік нұсқауларымен берілген. Жұмыста сол жылдардағы балуанды тұлғалық және арнайы дайындаудың негізгі қағидалары мен әдістемесі туралы ұғымдар ашылады, оқыту және жетілдіру үдерісі егжей-тегжейлі сипатталып, еркін күрестін төрттағандап және түрегеп тұрғандағы тәсілдері суреттеліп, сипатталады. Жұмыс қазақстандық авторлар жариялаған спорттық күрестен әдістемелік құралдардың алғашқыларының біріне жатады.

1969 жылы П.Ф. Матушактың «Наследники Кажымукана (Қажымұқанның ізбасарлары)» атты еңбегі жарық көреді, мұнда Қазақстан балуандарын аса ірі Бүкілодақтық, құрлықтық және әлем біріншіліктеріне дайындауға тікелей қатысы бар, КСРО-ның еңбек сіңірген бапкері қазақстандық балуандардың жетістіктерін баяндайды [115].

ҚазДТИ-да 1970 жылы қазақ күресінен бапкер-оқытушыларды дайындайтын жаңа мамандықтың ашылуына байланысты осы оқу пәні бойынша оқу бағдарламалары мен құралдарды әзірлеу қажеттілігі туындады.

1970 жылы ҚазДТИ мен пединституттардың дене тәрбиесі факультеттерінің студенттерін оқыту үшін бір топ авторлар әзірлеген қазақ күресі бойынша бағдарлама жарияланды [112]. Ол М. Таникеев, П. Матушак, С. Сатыбалдиевтардың авторлығымен қазақ күресіне маманданатын ДТМИ (ИФК) студенттеріне арналған бағдарламасы.

1972 жылы Мәскеуде А.Бүркітбаевтың «Физическая культура и спорт в сельских районах Казахстана (Қазақстанның ауылдық аймақтарындағы дене шынықтыру және спорт)» тақырыбына жазылған кандидаттық диссертациясы қорғалды. Жұмыста сабақтарды ұйымдастыру ерекшеліктері мен өзекті мәселелері, ауыл халқының, казактар ықшам орналасқан аймақтарда спорттың ұлттық түрлеріне бейімділігі сипатталады [116].

1973 жылы Жолымбетовтың редакциясымен қазақ тілінде «Қазақ күресі» оқу құралы жарық көрді. Қазақ дене тәрбиесі институтының жинақтарында қазақ күресі бойынша оқу және жаттығу үдерістерін жетілдіруге арналған мақалалар жарияланды [117].

Бұл авторлар тобы жазған қазақ күресінен оқу құралы: 1 тарау – П. Матушак, О. Жолымбетов (4-70 беттер) [118], 2 тарау – С. Сатыбалдиев, Б. Елгондиев (71-73 беттер), 3 тарау – К. Камалиева (74-83 беттер), 4 тарау – Г.

Трунин, Е. Воинов, С. Байболов (84-85 беттер), 5 тарау – А. Габсаттаров, А. Қазымбетов (86-90 беттер) және 6 тарау – К. Аккалиев, К. Байдосов (91-95 беттер) [117]. Оқу құралында күрестен оқу-жаттығу сабақтарын ұйымдастырудың әдістемелік нұсқаулары мен қағидалары, қазақ күресі сабақтарын қалай және неден бастау керектігі жазылған, қазақ күресінің айла-тәсілдері, жаттықтырулар мен оқыту әдістемесі, қажетті керек-жарақ пен құрал-жабдықтар, жарыстарды ұйымдастыру мен өткізу ережелері, жасөспірімдер арасында оқыту-жаттықтыру жұмысын жүргізу ерекшеліктері сипатталған.

М. Таникесв «Истории физической культуре Казахской ССР (Қазақ КСР дене тәрбиесі тарихы)» [4] бойынша оқу құралын жариялайды, қазіргі уақытта оған көптеген сілтемелер жасалып, тек қана дене тәрбиесінің ғана емес, сондай-ақ спорттың жекелген түрлерінің, соның ішінде қазақ күресінің даму тарихы жөніндегі деректер алынады.

Бұл кезеңде 1973 жылы Ленинградта К. Иманкулов «Физическая культура в Средней Азии и Казахстане во второй половине XIX - начале XX века (XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басындағы Орта Азия мен Қазақстандағы дене тәрбиесі)» кандидаттық диссертациясын қорғады, онда төңкеріске дейінгі кезеңдегі Ресей құрамындағы қазіргі заманғы дене тәрбиесі мен спорттың даму алғышарттары зерттелді [119].

А. Бүркітбаев 1978 жылы ғылыми-әдістемелік және көпшілік әдебиеттің тұтас топтамасын шығарады: «Казахские национальные конные виды спорта (Қазақтың ұлттық ат спортының түрлері)» [120], «Қажымұқан» [29] және т.б. Жұмыстарда спорттың ұлттық түрлерінің дамуының, Қажымұқан сияқты балалық шағынан бастап дайындалған тамаша балуанның шығуының (қазақ халқының ұлттық күрес дәстүрлерінің аркасында) тарихи түп-тамыры ғана емес, спорт пен ойынның ұлттық түрлерін пайдаланудың қазіргі заманғы жағдайлары, жастарды спорттың Қазақстан халқы үшін дәстүрлі түрлеріне тарту мүмкіндіктеріне талдау жасалады.

1978 жылы П.Ф. Матушак пен М.Х.Болгамбаевтың «Қазақша күрес бойынша жарыстар өткізу» оқу құралы жарыққа шықты [121].

1979 жылы Қазақстанда ұлттық спорт түрлерінен I-Республикалық спартакиада өткізілді. Бұл спартакиаданың ауыл тұрғындарын тұрақты дене шынықтыру мен спортқа тартуда зор мәні болды. Бұл үдеріс әрине дене шынықтыру мен спорт мамандарының педагогикалық қызметтерін жетілдіруге, сондай-ақ республикадағы дене тәрбиесі қозғалысын ұйымдастыруға қатысты әртүрлі ведомствалық ұйымдардың тиісті жауапты қызметкерлеріне түрткі болды.

1980-1991 жыл аралығы кенес адамдары үшін, оның ішінде қазақстандықтар үшін де саясатта, экономикада, әлеуметтік өмір мен мәдениетте тұрақсыздық кезеңдері болды 1970 жылдан 1980 жылға дейінгі уақыттағы дене тәрбиесі мен спорттың дамуындағы оң ықпалдар кейбір нәтижелер мен сәттіліктерді әкеліп тұрды, бірақ 1980-1991 жылдар кезеңінде, Ауғаныстандағы соғыс, 1984 жылғы жазғы Олимпиада ойындарынан бас тарту, қайта құру мен қоғамдағы жанарулар Орталық Азия республикалары мен

Қазақстан дамуының тарихи-педагогикалық тұрғыдағы жағымсыз өзгерістерге ұшырауының бастамасы болды.

2.4 Төртінші және бесінші кезең, сексенінші-тоқсаныншы жылдар мен 21-ғасырдың алғашқы онжылдығы

1980-1991 жж. аралығында дене тәрбиесі мен спорт, Кеңес Одағы республикаларындағы тұрмыс пен өндірістің арта қалған салаларының барлығы сияқты, тоқырауда болды, бұл Қазақстан Республикасының дене тәрбиесі және спорт қоғамдары мен ұйымдарының қызметіне теріс ықпалын тигізді.

1980-1991 жылдар аралығы кезеңдегі Ауғанстандағы соғыс пен НАТО блогына кіретін елдердің 1980 жылғы жазғы Олимпиада ойындарына қатысудан бас тартуы, ал бұған жауап ретіндегі 1984 жылғы Олимпиадаға Социалистік ынтымақтастық елдерінің қатыспау туралы шешімі «қырғи қабақ соғыстағы» қарсыластардың шиеленістік қауқарын танытты, бұл олимпиадалық қозғалыстың ыдырауына алып келуі мүмкін еді. Қайта құру мен жаңаруға қатысты қоғамда орын алған әлеуметтік және саяси сілкіністер (1986 жылғы желтоқсан оқиғасы, ТЖМК және т.б.), Чернобыль апаты, реактор жұмысын тоқтатудың ұзаққа созылуы мен оның салдарларын жою, Семей полигонын жабуға қатысты күрес, алкоголь өнімдерін шығарудан бас тарту біртіндеп бюджеттің құрылуындағы қолайсыз салдарлардың пайда болуы мен жетіспеушілігіне алып келді. Қаржыны үнемдеу шаралары спорт қозғалысына да өз қолайсыздығын тигізді, оның ішінде дене тәрбиесі және спортпен жаппай айналысудың дамуы мен көрсеткіштердің төмендеуі орын алды.

Ал бұдан кейінгі кезең 1991–2000 жылдардағы ақшаның құнсыздануы, біртұтас экономикалық және саяси кеністіктің ыдырауы, одақтас республикалардың тәуелсіз мемлекеттерге бөлінуі мен өзара территориялық таластары мен басқа да жағдайлар дене тәрбиесі мен спортпен жаппай айналысудың даму көрсеткіштеріне қолайсыз әсер етуін жалғастырды.

1980 жылы қазақ ұлттық спорт түрлерінің жарыс ережелері жарық көрді, мұнда басқа спорт түрлерімен қатар қазақ күресі ережелері де көрсетілді. Бұл ережелер Қазақ ССР Министрлер Кеңесі жанындағы дене тәрбиесі және спорт Комитетімен бекітілген.

Жыл өткен сайын қазақ күресі кең таныла бастады. 1985 жылғы мәлімет бойынша, біздің республикамыздың 217 балалар-жасөспірімдер спорт мектептерінде, 2902 дене тәрбиесі ұжымдарында ұлттық қазақ күресімен 76886 адам айналысты, оның ішінде бұл спорт түрі бойынша маманданған спортшылардың саны—672 адам (спорт шеберлері, спорт шеберлігінен үміткерлер және бірінші дәрежелілер), 25388 екінші және үшінші дәрежелі спортшылар [57, 76].

1985 жылы 12 маусымда КОКП ОК қабылдаған «Клубтық мекемелер мен спортқұрылымдарын пайдалануды жақсарту шаралары туралы» шешімі біздің еліміздегі дене шынықтыру қозғалысының бұқаралық дамуына, оның ішінде танымал спорт түрі—қазақ ұлттық күресінің жана қадам жасауына жаңа серпін

әкелді. Жарыстар ережелері зерделенді және жетілдірілді, спорттық классификация жасалды [57, 76.].

Еркін күрестен техникалық тәсілдер қорына ұлттық күрестің жанашыры, КСРО спорт шебері, еркін күрестен Қазақстанның көпдүркін чемпионы, ауыл споршылары арасынан Кеңес Одағының чемпионы Қазымбетов үлкен үлес қосты. Қазақша күрестен еркін күреске КСРО чемпионы, Кеңес Одағы кубогының жеңімпазы, ауыл спортшылары арасында Кеңес Одағының біріншіліктерінде үш мәрте алтыннан алқа таққан Бұғыбаев келді. Еркін күрестен Түркия, Жапония, Үндістан, Польша, Моңғолия, Пәкістан палуандарымен халықаралық кездесулерге қатысқан, КСРО біріншілігінің қола жүлдегері Абдукаримов спорттағы алғашқы қадамын қазақ күрестен бастаған. Сол секілді самбошылар–ДСО «Буревестник» ОК және Қазақстанның чемпионы, спорт шебері Асенов, ДСО «Буревестник» Орталық Кеңесінің біріншілігінің жүлдегері, спорт шебері Бөкенаевтар туралы да осылай айтуға болады. Орал облысының механизаторы, классикалық стиль палуаны, халықаралық дәрежедегі КСРО спорт шебері, республиканың көпдүркін чемпионы, теміржолшылар арасында әлем чемпионы Мотин өзінің спорттық өмірбаянын қазақ күресінен бастаған. Классикалық күрестің керемет шеберлерінің бірі, халықаралық дәрежедегі КСРО спорт шебері, КСРО біріншілігінің қола жүлдегері Қарамулин классикалық күрестен жарыстарға қатыспас бұрын, қазақ күресінен Қазақстан чемпионы деген жоғарғы атаққа ие болған [57, 46.].

Бірақ Қазақстанның спорттық ұйымдары Одақ деңгейінде жоғары спорттық нәтижелерге жету жолындағы қызметін бәсеңдеткен жоқ. Қазақстан құрамасының КСРО халықтарының соңғы 10-шы Спартакиадасына (1991 ж.) қатысуы да табысты болды, мұнда республиканың боксшылары жалпы командалық есепте бірінші орын, ал грек-рим стиліндегі балуандар–2-орынға ие болды.

Қазақстанда күрес спорттың көптеген түрлері арасындағы сүбелі үлеске ие. Оның пайда болуы, ұлттық ойын ретінде қалыптасуы мен дамуы туралы осы еңбектің бірінші және екінші тарауларында жазылған. Қазақстанның егемендігі дәуірінде (1991-2007 жж.) спорттық күрес түрлері мен шығыс жекпе-жектері кең таралып, ондаған мың жанкүйерлерге ие болды. Күрестің танымалдығының артуын оның қазақтың ұлттық күресі «қазақ күреспен» мызғымас байланысынан көреміз [122, 123, 124, 125, 126, 127, 128].

2007 жылы құрылған елдің Спорттың ұлттық түрлері ассоциациясы 15 республикалық федерацияны біріктіреді, соның ішінде 18–облыстық, 115 филиал аудандар мен қалаларда қызмет атқарады. Осы кезеңде республикада спорттың ұлттық түрлерімен 95 087 адам, олардың ішінде ат спортының ұлттық түрлерімен – 15 111 адам (ауылда – 9 605), қазақ күресімен – 36 102 (ауылда – 25 460), тоғыз құмалақпен – 36 643 (ауылда – 23 009) және 7 231 адам арқан тарту, асық ату және аңшы құстармен аң аулаумен шұғылданады. 2007 жылы қазақ күрестен–30, тоғызқұмалақтан–40, көкпар, тенге алу және аударыспақтан –19, және спорттың қалған түрлерінен 20-ға тарта спорт жарыстары өткізілді [129, 130, 131, 132, 133, 134].

Қазақ күрестен Азия құрлығы деңгейіндегі жетістіктер: қазақ күрестен Ресейде (Алтай Республикасы, 2005 ж.) және Моңғолияда (Баян Өлгей к., 2006 ж.) өткен I және II Азия чемпионаттарында жалпы саны 12 алтын, 2 күміс және 3 қола алқа жеңіп алынды [135, 136].

2007 жылы Сәтпаев қаласында (Қарағанды облысы) Моңғолия, Қытай, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Түркмения, Ресей спортшыларының қатысуымен өткен қазақ күрестен III Азия чемпионатында республиканың құрама командасы 14 алқа, соның ішінде 7 алтын, 3 күміс және 4 қола жеңіп алды [137, 138].

Азия, Еуропа және әлем чемпионаттарына қатыса отырып, 2005 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін, республиканың құрама командасы жоғары нәтижелерге қол жеткізді. Күрестің дәстүрлі түрлерінен Дүниежүзілік фестиваль бағдарламасы аясында және ЮНЕСКО-мен ынтымақтастықта Алматы қаласында (2006 ж.) 42 елдің спортшыларының қатысуымен өткен қазақ күресінен бірінші әлем чемпионатында еліміздің құрама командасының спортшылары 4 салмақ дәрежелерінде алтын алқалар жеңіп алды және 3 спортшы күміс жүлдегер атанды.

2006-2007 жж. Спорттың ұлттық түрлері бойынша «Қазақстан Республикасының спорт шебері» спорттық атағының нормативтерін 50 спортшы, оның ішінде 20 адам 2006 жылы, ал 30 адам 2007 жылы орындады. Осы жылдары 13 спортшы халықаралық дәрежедегі спорт шебері нормативтерін орындаса, ат спортының ұлттық түрлері бойынша 7 адам тұңғыш рет спорт шебері атағын алды [139, 140, 141, 142].

80-ші жылдары қазақ күресінің даму тарихына, жаттықтыру үрдісін ұйымдастыруға, қазақ күресі классификациясы мен терминологиясына, техникасы мен тәсілдерін оқытуға арналған М.Х. Болғамбаевтың еңбегі жарыққа шықты [143].

Ә. Бүркітбаевтың авторлығымен 1985 жылы жазылған «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні» жинағында балалардың күнделікті тіршілігіндегі ұлттық спорт пен ойындарының алатын орны, тәжірибелік маңызы және ұлттық ат спорты мен ойындар ережесі қарастырылған [144].

Осы кезеңде шыққан Е. Мухидиновтың еңбегінде қазақ күресі бойынша жаттығу үрдісін ұйымдастырудың негіздері ашылып көрсетілді. Жаңа бастаған спортшылармен жұмыс жүргізудің ұстанымдары нақтыланып, жаттығу кезеңдері, дене шынықтыру заңдылықтары, қазақ күресінің салмақ дәрежелері мен лақтыру-алысу әдістері және қауіпсіздендіру жолдары көрсетілген [145].

К.Р. Байдосовтың еңбектерінде қазақ күресінің тәсілдері мен техникасы, оларды оқыту-үйрету сипатталып, мамандарды дайындау сапасын арттырудың қиындықтары ашылып көрсетілді. Сонымен бірге қазақ күрестегі спорттық жаттығулар көпжылдық үрдіс ретінде кезеңдері мен мезгілдері палуандарға әдістерді үйрету мен олардың дене күш сапаларын дамытудың сол кезеңге сәйкес келетін өзекті әдістемелері қарастырылады [19, 57, 72, 74, 75 және т.б.].

Қырғыз ғалымы Х.Ф. Анаркулов ұлттық ойындар мен халық спорты туралы көптеген ғылыми зерттеулерінде [38, 46 және т.б.] әр елдегі олардың пайда болуына әсер етуші факторларды дәлелдеп, ойын түрлерінің өзара

байланысын ашады. Оның жетекшілігімен қорғалған жұмыстар да жеткілікті [146].

20 ғасырдың 90-шы жылдарында қазақ күресінің қазіргі кезеңдегі үлгісінің қалыптасуына ықпал еткен бірнеше маңызды оқиғалар орын алған еді:

- Біріншіден, бұл бұлғаққа толы қайта құру жылдарынан кейінгі Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі, социалистік және коммунистік жүйенің құлауы, құндылықтарды қайда бағалау, ел дамуындағы экономикалық және саяси киыншылықтарды жеңу. Экономикалық қаржының жетіспеушілігі балалар мен жасөспірімдердің спорт мектептері мен интернаттарының өмір сүруіне, жаңа кешендер салу тұрмақ қолда бар спорт кешендерін ұстап тұру мәселесіне ықпал етті. Жұмыс істейтін спорт секциялары мен спорт түрлері бойынша мамандардың еңбекақысының мөлшері бірнеше есе кеміді, оның өзі кейде бірнеше ай бойы төленбеді. Қазақстанда әлемдік спорттың жұлдыздарын тауып, тәрбиелеген көптеген жаттықтырушылар өздерінің бұрынғы «жылы» орындарын қалдырып, еңбекақыны тұрақты төлеп тұратын жұмыс орындарын іздестіре бастады. Ұдайы көші-қон мен тұрғылықты орны мен азаматтықтарын ауыстыруларына байланысты Қазақстан көптеген спорт түрлері бойынша білікті мамандарды жоғалтты. Тіпті, өз мамандығына адал болып, бұрынғы орнында қалғандар қатарындағы жаттықтырушылар да қаржының «үнемі» жетіспеушілігі мәселесіне байланысты, бар күш-жігерімен ынталанып жұмыс істей алмады. Жаттығулар мен жарыстар өткізуге арналған спорт жайларын жалға алудың құны өте жоғарғы қарқынмен өсті. Бұрындары ӘБЖСМ, ЖСМ және БСҰ, спорт клубтар тарапынан бөлінген қаржыға өтеліп келген көптеген ұйымдастырушылық шаралар: жол қаражаты, спорт жайларын жалға алу, спорттық киімдер, тамақтану және т.б. спортшылардың, олардың бапкерлері мен жарысты ұйымдастырушылардың мойнына ауыр жүк болып асылды.

Мемлекеттік органдар тарапынан болып отырған бұл аталынған көптеген кедергілерге қарамастан жергілікті жерлердегі және Қазақстан оқу орындарының спорт ұйымдары қазақ күресі секілді қазақ ұлттық спорт түрлерін дамытуға барынша күш салды.

Екіншіден, қазақ күресімен танысуға келген шетелдіктер спортшылардың самбо күресі киімімен белдесіп жатқандығын байқап, – Қазақ күресі атлеттерінің өз киімі жоқ па? – деп сұрақ қояды.

Е. Әлімхановтың 2008 шыққан оқу құралында ол туралы былай деп жазылған. Жапон елінен келген үлкен топ ұлттық қазақ күресімізді көргілері келетіндіктерін айтты, бірақ, самбо мен дзюдо киімдерін киіп шыққан палуандарды көргендіктен, олар самбо және дзюдо күресін қазақ күресінен ажырата алмады [8, 436.].

Үшіншіден, осы он жыл аралығында Қазақ дене тәрбиесі институтында диссертациялық кеңес, алдымен 1993 жылы кандидаттық, ал 1996 жылы докторлық кеңес ашылды. Осыған байланысты дене тәрбиесі мен спорт түрлері (оның ішінде қазақ күресі де бар) бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу өзінің жаңа белсенді және қарынды кезеңіне аяқ басты.

Қазақ күресіне арналған киім үлгісін жасау мәселесі оны самбо немесе дзюдодан айыруға қатысты және де өзінің айрықша ерекшеліктері негізінде

заманауи олимпиадалық және халықаралық спорттық күрес түрлері қатарына қосуға байланысты өзекті болып отыр.

Сонымен, 90-шы жылдары жарыстардың ережелерін және киім нысанын жетілдіруге көп көңіл бөлінді, қазақ күресіне арналған киім нысанын спорттық күрестің басқа түрлерімен аустыруға жол беруге болмайтыны атап өтілді.

1993-1996 жылдарда, яғни Республиканың ұлттық күрес және самбо федерациясының вице-президенті болып Б. Жаналин мен Е.Әлімханов тұрған кезеңде бастау алған зерттеулер қазақ күресі бойынша белдесулерге арналған киім үлгісін жасауға және қазақтың ұлттық дәстүрлеріне сай келетін күрес жарыстарын өткізуге арналған біршама өзгерістер енгізілген ережелер жасауға мүмкіндік берді. Мысалы, қарсыласын тізерлеп отырып немесе парттерде емес, тік тұрған күйі арқаға лақтырған палуан белдесуде жеңіске жетеді. Ал онша нәтижелі емес лақтырулар – қарсыласты бір жақ бүйірмен немесе санмен тастау ұпай түрінде жиналмай, жеңіске жеткенге дейінгі саны бойынша есептеледі (қасыласты екі рет бір жақ бүйірмен немесе төрт рет санға тастауда таза жеңіс боп есептеледі).

Қазақ күресінің жаңа жарыс ережелер жинағы мен жаңа киімі алғашқы рет 1993 жылы Б. Жаналин қызмет еткен тұста көрсетілді [147].

Б. Жаналин жасаған қазақ күресі жарыстарының ережесін 1993 жылы ҚР Туризм, дене тәрбиесі және спорт министрлігі бекітті. Киім нысаны жеңі қысқа кеудешеге өзгертілді, ал 1996 жылы нысандық киім мен жарыстардың ережелерін жетілдіру қорытындылары бойынша Е. Әлімханов кандидаттық диссертациясын қорғады [7, 37, 54].

Е. Әлімханов 1996 жылы «Жарыстық қарекеттің мазмұны мен палуандардың техника-тәсілдік көрсеткіштеріне жаңа киім үлгісінің және қазақ күресі жарыстарын өткізу ережесіне енгізілген өзгерістердің ықпалы» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады [7, 54].

Қазақтың ұлттық күресі–қазақ күреске қатысты жүргізілген ғылыми жұмыстар қатарына төмендегі кандидаттық диссертацияларды да қосуға болады:

- А. Караков «Студенттердің дене тәрбиесінде спорттық күрестің ұлттық түрлерін пайдалану» [148]. Ғылыми жұмыс 1996 жылы Алматыда қорғалған. Студент жастардың жаппай спорттық күрес түрлерімен (оның ішінде қазақ күресімен де) айналыса бастағанына байланысты бұл жұмыста тәжірибелік зерттеулер негізінде қазақ қосылай студенттердің дене тәрбиесінде қолдану мүмкіндіктері дәлелденген. Осылайша, студенттер арасындағы дзюдо, самбо және бокс секілді танымал жекпе-жек түрлерімен қатар бұл жұмыста қазақ халқына тән дене шынықтыру шаралары – ұлттық қазақ күресті қолданудың әдістемесі негізделген.

- М.О. Даупаев «Дене тәрбиесі факультеттері студенттерінің тепе-теңдік түйсігін дамытудағы қазақ күресі әдістерін меңгерудің тиімділігі» [149]. Жұмыс Санкт-Петербург қаласында 2004 жылы қорғалған. Қазақ күресінің көптеген әдістері аяқ арқылы жүзеге асады. Егер де адамның бір аяғы әдісті жүзеге асыруға қолданылса, қалған екінші аяқ – негізгі тіреу болып табылады, өйткені кілемге тізені, қолды тигізу немесе төрт тағандап құлау қарсыласқа «бук»

бағалау арқылы ұтылуға алып келеді. Зерттеу қазақ күресінің әдістерін орындаудағы қалыптасқан заңдылықтарға негізделген. Кей жағдайда әдісті екі жақтық қолдану барысында қарсыластар кілемге құламауға, әсіресе арқаға немесе бір жақ бүйірге құлаудан сақтанады. Сондықтан да, көп жағдайда кімнің «тепе-теңдік сезімі» мен қозғалыс үйлесімділігі жоғары болса сол жеңеді, өйткені сол жағдайда ғана құлаудан құтылуға немесе екіжақты әдіс қолданған қиын жағдайда өзіне тиімді қалыпқа бұрылып кетуге болады.

- Ж.С. Байшолақов «Спорттық күрес түрлерін дамытудың заманауи үдерісі жағдайындағы қазақша күрестегі жаттығу үрдісін жетілдіру және техника-тактикалық дайындықтың рөлін арттыру» [150]. Жұмыс 2010 жылдың тамыз айында Алматы қаласында (ҚазСТА) қорғалып, қазіргі кезде ҚР БҒМ Білім және ғылым салаларындағы бақылау комитетінің қарастырылуында жатыр. Спорттық күрес түрлерінің және көпжылдық үрдіс түріндегі жоғарғы дәрежелі спортшыларды дайындаудың әдістемесінің даму деңгейі спортшыларды дайындаудың сапасын есепке алуды және де тек құрама командалар мен білікті спортшыларды жаттықтыру үрдісін жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар, жаңа бастаған спортшылардың дене шынықтыру және оқу үрдісін де дұрыс ұйымдастыруды талап етеді. Автордың ойынша [151], бұл мәселе қазіргі таңда, яғни қазақ күресінің халықаралық жарыстар ұйымдастырудың жаңа деңгейіне көтерілуіне және де қазақ күресті басқа елдерде дамыту қажеттілігіне орай өте өзекті болып отыр. Қазақ күресі секциясында жаттығатын палуандар дайындығының алғашқы кезеңіндегі техника-тактикалық дайындық үрдісін жақсарту бойынша жасалған әдістемесін Ж.С. Байшолақов [152] өзінің бапкерлік қызметі барысында бірнеше мәрте сынақтан өткізген және де көпжылдық зерттеулері арқылы тәжірибелік тұрғыда негіздеген.

К.А. Усин «Ауылдық жерлердегі жалпы білім беру мектептері оқушыларының дене тәрбиесінің тиімділігін ұлттық күрес қазақ күресін пайдалану арқылы арттыру» [153]. Жұмыс 2010 жылдың тамыз айында Алматы қаласында қорғалып, қазіргі кезде ҚР БҒМ Білім және ғылым салаларындағы бақылау комитетінің қарастырылуында жатыр. Павлодар облысының «Қызылқак» елді мекеніндегі ауыл мектебінің директоры, еркін күрес шебері өзінің зерттеу жұмысында ауылдық жерлерде оқушылардың дене тәрбиесі дәрістері мен сабақтан тыс дәрістерінде қазақ күресі бойынша физикалық және координациялық, техника-тактикалық дайындық шараларын қолданудың тиімділігін теориялық және тәжірибелік жағынан негіздеген.

Ауылдық жердің жасөспірімдері мен оқушы жастарының қазақ халқы үшін дәстүрлі болып табылатын қазақ күресі секілді ұлттық спорт түрлерімен айналысуға деген талпынысы ескерілді. Өйткені қазақ күресінің қарапайым әдістері мен кейбір тәсілдерін олардың көбі жастайынан өз отбасында ата-аналарынан, туыстарынан, көршілері мен таныстарынан үйреніп алған болатын. Міне, біздің ойымызша бұл зерттеу жұмысында осындай аса маңызды мәселе шешімін тапқан [153, 154].

Зерттеу жұмысында [155] қазақ күресімен айналысқан мектеп жасындағы балалардың физикалық дайындығының деңгейі мен денсаулығы жағдайының қарқынына талдау жасалынған. Бұл жерде алынған нәтижелер оқушыларды

дене тәрбиесіне баулудың дәстүрлі бағдарламасы жүргізілетін ауылдық жердің балаларымен салыстырғанда айтарлықтай жоғары екендігі көрсетілген [153, 156].

Қазақ күресіне тікелей қатысты кандидаттық диссертациялармен қатар, жалпы күрес түрлеріне қатысты диссертацияларды да атап өтуге болады.

Мысалы, ҚР құрметті бапкері, қазақ күресінен спорт шебері, ұлттық күрес түрі бойынша көптеген ғылыми және әдістемелік еңбектердің авторы, профессор Е. Мухиддинов [145] «Оқушылардың дене тәрбиесіне қазақ халық ойындарын пайдалану» атты тақырыпта зерттеу жүргізіп, 2001 жылы кандидаттық диссертация қорғаған. Жоғарыда көрсетілген еңбектерден бұл зерттеудің айырмашылығы – бұл жұмыста мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесінде қазақ халқына дәстүрлі болып табылатын шараларды барынша кең ауқымда қарастыру орын алған. Қазақ халық ойындары палуандарды, әсіресе қазақ күресі атлеттерін дайындауда кеңінен қолданылған.

Қара күшті қажет ететін жекпе-жектер, тартыс, ауырлық көтеру мен алысқа лақтыру, икемділік пен жылдамдықты талап ететін жарыстар, командалық немесе жұп болып ойнайтын ойындар халықтық ойындар қатарынан көптеген спорт түрлеріндегі жаттығу шараларына айналған. Бірақ, олардың көбі ұмытылған немесе жаттығу дәрістерінің үрдісі талаптарына сай танымастай болып өзгертілген.

Жұмыста автордың жинап, сипаттаған және де жіктеген қазақ халық ойындарының тиімділігі алғашқы кезеңдердегі қазақ халқының әртүрлі мерекелерінде (тойларда) қандай түрде қолданғандығы көрсетіліп, негізделген [145].

ҚР еңбегі сіңген жаттықтырушы, профессор А. Караков ұлттық спорттық күрес түрлерін, оның ішінде қазақ күресін студенттердің дене тәрбиесінде қолдану мәселесіне қатысты 1996 жылы педагогикалық ғылымдарының кандидаты ғылыми атағын қорғағаннан соң, 2009 жылы мектептегі дене тәрбиесі үрдісін тиімді ұйымдастырудың заманауи әдістеріне қатысты зерттеу жұмысын жүргізіп, 13.00.08 мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының докторы атағын алуға қатысты диссертация қорғады (Түркістан, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ).

Самбо және қазақ күресі бойынша ҚР еңбегі сіңген жаттықтырушы, профессор Е. Әлімханов 1996 жылы жана киім үлгісі мен қазақ күресі бойынша жарыстар өткізу ережелеріне өзгерістер енгізудің ықпалы туралы кандидаттық диссертация қорғағанан соң, қазақ ұлттық спорт түрлеріне қатысты зерттеулермен айналысып, жүргізген тәжірибелерінің нәтижелері негізінде 2010 жылы қараша айында педагогика ғылымдарының докторы атағын алуға қатысты қорғауға шығуды көздейді [157].

Бұл тізімді әртүрлі спорттық күрес немесе спорттық жекпе-жектер бойынша палуандарды атау арқылы немесе Олимпиада ойындарының бағдарламасына кіретін түрлі ұлттық спорт түрлері бойынша жарыстарға қатысқан атлеттердің аты-жөндерін атап жалғастыра беруге болады [11, 19, 49, 57, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163 және т.б.].

Қазақ күресі секілді қазақтың ұлттық спорт түрлерін зерттеу оларды насихаттаудың және спорттық жарыстар мен ойындар ұйымдастырудың заманауи талаптарына сай жарыстарды ұйымдастыру мен өткізудің ережелеріне өзгерістер енгізудің жаңа кезеңіне еніп отыр. Мысалы, «көкпар» ойынын көлемі шамалы «арнайы алаңда» өткізу мүмкін емес ойындар қатарына жатқызамыз, өйткені бұндай жарыстың негізгі мәні – алып тұлпарлардың өз шабандозы мен «қолға түскен олжаны» қарсылас шабандоздар арасынан алып шығып, қуғыншылардан ұзап кету болып табылғандықтан, олардың жылдамдығы мен төзімділігі сыңға түсетін жарыс. Бұл ойында аттардың өз шабандозының нақты салмағы жағдайында жылдамдығын қанша уақыт сақтай алатындығы әлеуеті сыналады (бәйге кезінде аттарға салмағы 30–40 кг аспайтын балалар мінгізіледі).

Қазіргі кездегі бұл ұлттық ойын жарыстарында шабандоздардың өзара күштік сайыстары көбейіп, аттардың жылдамдық төзімділігі сайыстары азайған. Бірақ, мүмкіндігінше екі команда арасындағы бұл ат-спорты жарысын толығымен бейнетаспаға түсіру және жарыс барысында көрермендердің қатысу мүмкіндігі артқан.

Қазақстандағы ұлттық спорт түрлерінің даму мәселелері 1999 жылғы «Дене шынықтыру және спорт туралы» ҚР-ның Заңында (2 б. 10 т.) Қазақстандағы халықтық ойындар мен ұлттық спорт түрлерін дамыту мәселелері ашылған.

Қазақстандағы ұлттық спорт түрлерін қаржыландыру мәселелері дене шынықтыру және спорттың белсенді түрлерімен шұғылдануға, салауатты өмір салтына, қозғалыс белсенділігі мен бұқаралық дене шынықтыру-сауықтыру шараларына республика тұрғындарын кенінен тарту мен жұмылдыру тәсілі ретінде «Қазақстан Республикасының 2007-2011 жылдарға арналған дене шынықтыру және спортты дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы» бойынша қарастырылады.

Қазақстан жастарының осы спорт түрімен шұғылдануға деген құлшынысы қазақ күресінің едәуір дами түсуіне, спортшылар шеберлігінің қалыптасуына, жастардың қазақ күресімен бұқаралық сипатта шұғылдануына, халықаралық және олимпиадалық спорт күресі бойынша жоғары жетістіктерге жетуіне ықпал етеді.

Қазіргі кезде қазақ күресінің жеткен деңгейі – бірнеше елде тұрақты түрде дамып келе жатқан халықаралық спорт түрі болғандықтан, жүйелі түрде халықаралық жарыстар, құрлықтық және әлемдік жарыстарды ұйымдастырып өткізу талап етіледі. 2005 жылы Ресейде және 2006 жылы Моңғолияда қазақ күресі бойынша Азияның I және II чемпионаттары өткізілді. 2007 жылы Қазақстанда өткізілген (Сәтбаев қаласы) Азияның III чемпионатында Моңғолияның, Қытайдың, Өзбекстанның, Тәжікстанның, Қырғызстанның, Түркіменстан, Ресей мен Қазақстан командалары қатысты. 2009 жылы қазақ күресі бойынша Қызылорда қаласында (Қазақстан) өткен Азияның V чемпионатында біріншілік үшін әлемнің 10 шақты елінен келген қазақ күресінің дәстүрлі қатысушылары – атап өткен командаларымен қоса Иран және Сирия командалары күш сынасты. Қазақ күресі бойынша әлем

чемпионаттарында қатысатын командалардың саны одан да көп. 2006 жылы Алматы қаласында өткен қазақ күресі бойынша біріншілікте әлемнің 42 елінен спортшылар қатысты. 2008 жылдың қарашасында Орск қаласында (Ресей) қазақтың ұлттық күресі бойынша II әлем біріншілігі болып өтті, оған әлемнің 20 елінен ең мықты балуандар қатысты. 2010 жылдың қазанында Астана қаласында қазақ күресінен III әлем біріншілігі өтті (әлемнің 30-дан астам елінен балуандар қатысты).

Қорыта айтсақ, қазақ күресінің 20 ғасырдың басындағы спорт күресінің барлық қалған түрлерін дамытуға тән болып келетін жарыстарды ұйымдастыру мен өткізу ережелерінде негізгі өзгерістердің болғандығын атап өтуге тиіспіз:

1. Сайыс өту шектеулігі өзгерісі, егер бұрын сайыстың ұзақтығы мен сайыс өткізу кезеңінің саны шектелмеген болса, 20 ғасырда ізгілік жағына қарай жағымды өзгерістер жүзеге аскандықтан, сайыстардың ұзақтығына жұмсалатын уақыт бірнеше минутқа дейін қысқартылды. Кәсіби күрес ережелері бойынша егер нәтижеге қол жетпеген жағдайда, яғни сайыскерлердің бірі жеңіске жетпеген болса, бір жекпе-жек I сағатқа және бірнеше сағатқа дейін созылуы мүмкін еді. Осылай бірнеше күн бойы да жалғасуы мүмкін болатын. Бұндай жағдайда күші тепе-тең түскен екі сайыскер бір сайыстың өзінде-ақ бірін-бірі әбден қажытатындықтан, сайысқа түсетін басқа балуандардың турнирлік белдесуге түсуіне кедергі жасайтын. Спорт күресі түрлері бойынша регламенттің енгізілуі қазақ күресінен де көрініс тапты.

2. Жәніппазды анықтау тәсілдерін өзгерту мен арттыру жоғары нәтижелер бойынша ғана емес («туше», артқа лақтыру немесе қарсыласын алу арқылы), сонымен қатар алған ұпайлары мен тәсілдер орындау сапасы бойынша да анықталды. Тәсілдер жасағаны үшін жинаған ұпайларының саны бойынша жоғары нәтижеге жеткізе қоймаса да, төрешілер бағасына ие болды, жеңіс бәсекелестің бағасынан асып түсетіндіктен алынған бүкіл бағаларды қосу есебінен жинақталды. Жеңіс ұпайлардың қосындысы емес, тәсілдерді жоғары бағалау бойынша сапа шкаласы бойынша берілді. Бұл жағдайда төрешілердің анағұрлым жоғары бағасына ие болған техникалық әрекетті орындаған адам жеңіске жетті.

3. Балуандардың салмақ санаттарына бөлінуі, егер бұрын балуандардың дене салмағы бойынша массаларының арасында үлкен айырмашылық ондаған килограмнан тұрса, салмақ санаттарына бөлу балуандардың жеңу мүмкіндіктерін теңестіруге адып келеді. Бұл жағдайда ауыр салмақтылар өзара сайысса, орта салмақтылар мен жеңіл салмақтағылар дене массасында үлкен айырмасы жоқ бәсекелестермен сайысу мүмкіндіктеріне ие болды. Жақсы дене бітімі мен күші бойынша мүмкіндіктері бар орта салмақты балуандар ауыр салмақтылармен сайысқа түсе беретін, үнемі жарысқа қатысатын сайыскерлердің негізгі бөлігі ірі денелі, салмағы жүз килограмм, немесе одан да асатын атлеттерден тұрды. Көптеген авторлар жазғандай [6, 7, 11, 19, 57, 114, 159, 160, 164, 165], бұл жағдайларда іріктеу өте қатаң түрде іске асырылатын және өз күштеріне, дене және психологиялық сапаларына сәйкес келетін балуандар салмағы 100 килограмнан асатын алапат күш иелері ғана ұзаққа созылған сайыстарға төтеп беретін, тұрақты түрде жарыстарға қатысу

арқылы сайыскерлердің элитасын қалыптастырды. Үлкен салмақсыз жастардың осындай жарыстарға қатысу мүмкіндігі шектеулі болды.

4. Балуандардың жас санаттары бойынша бөлінуі. Егер әлдеқандай спорттың бір түрін өскелен ұрпақтың дене тәрбиесінің құралы ретінде пайдалансақ, балалар, жеткіншектер мен жастар өз қатарластарымен сайысуы үшін жас санаттары бойынша регламент қарастырылған болуы тиіс. Бұның өзі жаракаттардың алдын алу үшін жеңімпаздарды әділетті түрде анықтауға қажет. Түрлі жас топтары үшін жаттықтыру үдерісінде, дайындық деңгейі мен жекелей даярлығы барысында осы жас даярлығының тәсілдеріне тән анықталған белгілері қолданылуы мүмкін.

5. Қазақ күресі бойынша бірыңғай жарыс ережелерін қабылдау қазақ ұлттық күресінің өзіндік айрықша белгілері бар тармақталған түрлерінің бірігуін білдірді, осы жалпылама бір түрі бойынша іріктеу және республикалық жарыстарды өткізуге болатын.

Қазақстандағы дене шынықтыру мен спортты, қазақ ұлттық күресі мен грек-рим күресін кеңінен таныту мен дамыту ісінде орасан зор рөлді Қажымұқан Мұңайтбасов атқарды. Қазақ халқының арасында дене шынықтыру мен спортты кеңінен тарату бағытында аса зор жұмыстар атқарды, батырдың танымалдығы тұрғын халықтар арасында саяси және мәдени жұмыстарды жүргізу үшін пайдаланылды.

Қажымұқанның дене тәрбиесі мен спортты дамыту мен танымал ету, және де өз қойылымдарындағы спорттық күресті дамыту жолындағы атқарған ауқымды жұмысына өз бағасын беру қажет. Оның спорт үйірмелері мен клубтар, мектептер ашуга қаражат бөлуі, және де цирк өнері мен Қазақстанның басқа да мәдениет пен өнер түрлерін дамытудағы ұйымдастырған қызметі бар. Қажымұқан бала кезінен ержеткенге дейін (20 жас) қазақ күресі жекпе-жектеріне дайындықтан өткен Сондықтан ең алдымен палуан ретінде қазақ күресімен белдесуге шебер еді.

П.Ф. Матушак өзінің «Бүкіл өмір – күрес» [11, 37-386.] атты кітабында білікті маман және жаттықтырушы ретінде қазақ ұлттық күресі қазақ күресінің болашағы толғандырады, – деп жазған болатын. Біздің, Айханов, Қарамулин, Бұғыбаев, Байшолақов, Донбай секілді көптеген атакты чемпиондарымыз бен халықаралық жарыстар мен КСРО біріншіліктерінің жеңімпаздары самбо, дзюдо, грек-рим және еркін күрес түрлерінен жарыстар кезінде өз қарсыластарын қазақ күресінің тәсілдерін қолдана отырып жеңген болатын.

Ұлттық күрес түрлеріне Өзбекстанда, Грузияда, Қырғызстанда, Әзербайжанда және Якутияда көп көңіл бөлініп отыр. Якутияда ұлттық күрес түрі «Қаптағайдан» ұдайы түрлі жарыстар мен чемпионаттар өткізіліп, арнайы мектептермен қатар, қарапайым мектептер мен техникумдарда осы күрес түрінен дәрістер жүргізіледі. Жоғарғы оқу орындарында тәжірибелі палуандар жұмыс істейді, олар өз кезегінде жастар арасынан барынша дарындыларын таңдап алады. Нәтижесінде, Якутия халықаралық жарыстарда (әлем чемпионаттары мен Олимпиада ойындарында) жетістікпен белдесіп жүрген жоғарғы дәрежедегі палуандарды дайындайтын болды [11, 160].

Ұлттық күресті дамытудың қиыншылықтары туралы айта келе, П.Ф Матушак қазақ күресінің қалыптасуының қиын жылдарын еске алады: « оқулықтар мен оқу құралдары жоқ, жарыстар төрт жылда бір рет, Спартакиада жылы ғана өтеді...». Бұдан ары ол ұлттық күрестің болашағы жоқ деген пікірге карамастан қазақ күресі Қажымұқанның ізбасарлары ретіндегі даңқты палуандарды дайындап отырғандығына тоқталады. Қажымұқан күрес жарыстарында тек бір ғана «абсолютті» салмақ дәрежесі болған кезеңде атақты чемпиондарды қазақ күресінің әдіс-тәсілдерін қолдана отырып жеңген болатын. Қазақ күресін барлық жерлерде дамыту қажет, тиянақты зерттей отырып, ұлттық күрестің «алтын» қорын ата-бабаларымыз қолданған әдістермен толықтыру керек, қазақ күресін ғылыми және әдістемелік жағынан негіздеу қажет. Ұлттық күрес туралы кітаптар мен оқулықтар шығарып, білікті мамандар дайындау керек.

3. Қазақ күресінің әдіс-тәсілдік ерекшеліктерін талдау

Қазақ күресі бойынша жарыстардың ережелері күресті түреген тұрып жүргізуге ғана мүмкіндік береді, бұл төрттағандық күреске үйретпей-ақ түреген тұрып күресу әдісін меңгеруге оқыту уақытын қайта бөлуге септігін тигізеді (3 кесте).

Спорттық жетістіктеріндегі жарыс әдіс-әрекеттерін талдау сайыскердің техникалық-тактикалық қалыптасуын педагогикалық бақылаудың маңызды факторы болып табылады. Жарыстарда үйрену тәсілдердің орындалу сенімділігін, жіберілген әдіс-айлалық қателіктерді ғана емес, сондай-ақ сайыскердің психологиялық қасиеттерін, күрестің қолданбалы тәсілдері мен айла түрлерін талдап, күресте жеңіске жету әдіс-тәсілдеріндегі инновацияларды зерттеу және орындалған жаттығу жұмысының өнімділігін тексеріп, осының негізінде оны болашақта түзеу қажет.

Қазақ күресінде белден төмен, аяқтан ұстауға тыйым салынған болса да, аяқпен орындалатын тәсілдерді орындау мүмкіндігі мол. Сонымен қатар қазақ күресінде төрттағандық күреске жол берілмейді және тізерлеп жасалынған лақтырулар есепке алынбайды. Сондықтан, қазақ күресінде қолданылатын барлық тәсілдік көлемі тіке тұру арқылы жүзеге асырылатын лақтырулармен байланысты болса, күрестің өзге түрлерінде ол тіке тұру және төрттағандап жүзеге асырылатын техникалық іс-әрекеттерге бөлінеді.

Осылайша қолданбалылығы және нәтижелілігі бойынша алға төрттағанда қолданылатын әдіс-тәсілдер шығады: еркін және грек-рим күресінде ол «аунату әдістері», самбода – басып жату мен ауырту тәсілдері, дзюдода – басып жату мен тұншықтыру тәсілдері.

Тек қазақ күресіне тән ерекшеліктер мен жарыс ережелері, жекпе-жекті жүргізу шеберлігі мен әдісі, жеңіске жетудің бірегей әдістері мен тәсілдерін қалыптастыруға, қолданылатын тәсілдердің сапасы мен тиімділігін жақсарту әдістері, көрсетілген ерекшеліктерді зерттеу нәтижелері талқыланады. Сонымен бірге спорттық күрестің олимпиадалық және халықаралық түрлеріне қатысты жеңіске жетудің тәсілдері мен әдістерінің ұқсастықтары мен қолданылуы, қолданылатын амалдары мен күресу әдісі талқыланады, бұл киіммен күресу спорттық түрлеріндегі және қазақ күресі бойынша жас спортшылардан ізбасарларды даярлауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа спорттық күрестің басқа түрлері өкілдерінің тиісті дайындықтан кейін қазақ күресінен жарыстарда ойдағыдай өнер көрсету мүмкіндіктері талқыланады, бұл жарыстарды өткізу тәжірибесімен расталып отыр.

Осылайша қолданбалылығы және нәтижелілігі бойынша алға төрттағанда қолданылатын әдіс-тәсілдер шығады. еркін және греко-рим күресінде ол «аунату әдістері», самбода – басып жату мен ауырту тәсілдері, дзюдода – басып жату мен тұншықтыру тәсілдері.

3 кесте – Қазақ күресінің айрықша ерекшеліктері

№	Қорсеткіші	Күрестің түрі				Еркін күрес	Грек-рим күресі
		Дзюдо	Самбо	Қазақ күресі	арнаулы		
1	Қимі	дзюдого белбеулі кеудеше мен шалбар	белбеулі самбо кеудеше	Казак күресі жәні қысқа белбеулі кеудеше мен шалақ шалбар	арнаулы эластикалық шалақ трико	Грек-рим күресі арнаулы эластикалық шалақ трико	
2	аяқ-киім	аяқ-киімсіз	самбо аяқ-киімі	күрес аяқ-киімі	күрес аяқ-киімі	күрес аяқ-киімі	
3	киімнен ұстау	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	
4	аяқпен ұстау	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	
5	аяқпен жасайтын әдіс	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	
7	түзеу тидіе тастау	бағаланады	бағаланады	бағаланады	бағаланады	бағаланады	
8	төрттағанда күресу	бар	бар	жоқ	бар	бар	
9	ауыртпалы әдістер	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	
10	тұндықтыру әдістер	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	руқсат етілген	
11	әдіс әрекеттің бағалау	сапа сатысы бойынша	1, 2 және 4 балл	сапа сатысы бойынша	1, 2 және 3) балл	1, 2 және 3) балл	
12	жәніс	лақтыру немесе басып жату әдісі үшін «алптон»	түреген тұрып қарсыласты арқасына лақтыру	«таза жәніс» қарсыласты арқасына лақтыру	қарсыласты лақтырып немесе аударып екі жәуырынын кілемге тигізу	қарсыласты лақтырып немесе аударып екі жәуырынын кілемге тигізу	
13	жартылай жәніс	лақтыру немесе басып жату әдісі үшін «ваз-ари»	жоқ	«жартылай жәніс» бұйырге лақтыру	жоқ	жоқ	
14	ширек жәніс	жоқ	жоқ	«жамбас» жамбасқа лақтыру	жоқ	жоқ	
15	орташа баға	лақтыру немесе басып жату әдісі үшін «юко»	жоқ	жоқ	жоқ	жоқ	
16	төменгі баға	лақтыру немесе басып жату әдісі үшін «юка»	1 балл, белсенділік	«бук» - қарсыласты тіксерілету немесе төрттағандату	1 балл	1 балл	

3-кестенің жалғасы

№	Көрсеткіші	Күрестің түрі			
		Дзюдо	Самбо	Қазақ күресі	І-ркін күрес
17	қарсыласты арқасында басшы жағу әдісінің бағалауы	10 с – «юко», 15 с – «юко», 20 с – «ваз-ари» 25 с – «иппон»	10 с – екі балл, 20 с – төрт балл	жоқ	І-ркін күрес қауіпті күйінде арқасында 10 с ұстау 1 балл
18	таза немесе толық жеңіске жетудің нұсқалары	«иппон», екі «ваз-ари», қарсыластың берілуі немесе ұйықтатылуы	түрегеп тұрып қарсыласты арқасына лақтыру, оның берілуі, 12 балға озып шығу	таза жеңіс, екі жартылай жеңіс, түрті жамбас немесе бір жартылай жеңіс және екі жамбас	қарсыластың екі жауырының кілемге тигізуі немесе әр кезеңде 6 баллмен жеңу
19	қарсыластың жаракаттанып немесе ескертулермен жеңілуі	толық жеңіс	таза жеңіс	таза жеңіс	таза жеңіс
20	анық артықшылықпен жеңу	«ваз-ари»	8 баллға озып шығу	бір «жартылай жеңіс» немесе екі «жамбас»	әр кезеңде балл бойынша озып шығу
21	ұлай жеңісі	«юко»	балл бойынша санғның көптігі	«жамбас»	әр кезеңде балл бойынша шамалы озып шығу
22	шамалы артықшылықпен жеңу	«юко»	белсенділігі бойынша немесе 1 балл бағасымен	«бүк»	үшінші кезеңде жеңу
23	төрешілердің пікірінше жеңу	«ханте»	бар	жоқ	жоқ
24	ұстау регламенті (уақыты), мин	5	5	5	2×2
25	қосымша кезең, мин	5	жоқ	3	2

Грек-рим және еркін күресте балуанның киімінен ұстауға тыйым салынады, ал күрес киімі ныққа ілінген аспасы бар эластикалық қысқа шалбардан тұрады және мұндай киім тартқылауды көтермейді – бұл ескертумен жазаланады.

Бұған қарағанда киіммен күресу (дзюдодағы кимоно, самбодағы самбо күртешесі, қазақ күрестегі жеңі қысқа күртеше мен қысқа шалбар) киімнен және белбеуден ұстауға жол береді. Егер самбо мен қазақ күресте тек күртеше мен белбеуден ұстауға болатын болса, ал дзюдода әдіс жасау барысында кимононың шалбарынан ұстауға да болады.

Самбода шалбар жоқ, ал қазақша күресте қысқа шалбардан ұстауға болмайды, өйткені белден төмен ұстасуларға тыйым салынған. Оның үстіне, қазақ күресте киіммен күресу түрлеріндегі дәстүрлі, ұстап алу арқылы қарсыластың әрекетін тұсаулауға болатын киім жеңі жоқ.

Біздің ойымызша, бұл киіммен күресу түрлеріндегі шабуылдаушы стильдегі балуанға артықшылық беретін елеулі ерекшелік болып табылады. Ал қазақ күресте шабуылдаушы кимылдар мен түрегеп тұрып серіппелі лактырулар жасаудың артықшылығы белден төмен ұстаулардың, төрттағандап және тізерлеп күресудің тыйым салынғандығында. Бұл жөнінен алғанда, дзюдо бойынша жарыс ережелеріндегі соңғы өзгертулерге сәйкес – қарсыластың белсенді кимылдарынан қорғаныс ретінде аяқтан ұстау, сонымен бірге кимоно шалбарынан ұстау ескертумен жазаланатынын атап өтсек болады.

Мұндай өзгерістерге қазақ күрестің әлемде дамуы, халықаралық, құрлықтық (Азия біріншілігі) және әлемдік чемпионаттардың өткізілуі қандай да бір ықпал етіп отырғаны сөзсіз. Әлемнің басқа елдерінің палуандарының біздің ұлттық күрес – қазақ күресті мойындауы және белгілі бір ерекшеліктерді күрестің қазіргі танымал түрлерін жетілдіруге алуы көңіл қуантарлық жайт.

Лактырылған палуанның кілемге қалай түскеніне қарай: арқасына – таза жеңіс, бүйіріне – жартылай жеңіс, құйрығына немесе санына – жамбас болмаса тізесіне – бүк деп лактыруды бағалау да тек қазақ күреске тән. Күрестің басқа түрлерінде лактырудың немесе таза жеңістің сапасын анықтау барысында лактырылғанның дененің қай жерімен (жауырыңға, арқаға немесе жоқ) құлағаны анықталғанмен де, лактыру бағасы көбінесе орындау серіппелілігі және жылдамдығына байланысты болады.

Белбеуден төмен ұстауларға тыйым салу арқылы қарулы күресті шектеулі ұстасулар санымен жүргізу қажеттігін айқындайтындығы біршама грек-рим күресіне келеді, бірақ қазақ күресте тыйым тізбегі одан да терең – төрттағандап және тізерлеп күресу де жоқ. Қазақ күресте тек түрегеп тұрып басталған лактырулар саналады, ал грек-рим күресінен айырмашылығы аяқпен лактыруларға (аяқтың көмегімен) тыйым салынбайды.

Жоғарыда көрсетілген грек-рим күресімен ұқсастықтар қазақ күресте көбінесе грек-рим күресінің стиліне тән «кеудеден асыра тастау» және «қапсыра ұстап қағып жығу» секілді тәсілдердің қазақ күресте сәтті қолданылу жиілігіне ықпал етеді. Ал аяқпен лактыруды орындау жағынан еркін күреске

ұқсастығы қазақ күрес бойынша жарыстарда «орап лактыруды» жиі және сәтті қолданылатындығын көрсетеді.

Мысалы, дзюдода мұндай лактыруға тыйым салынған, ал самбо мен еркін күресте оларды жиі қолданбайды, өйткені мұндай шабуылдан жақсы қорғаныс – бұл қарсыластың аяғынан ұстау, тізерлеген күйі төмен отыра қалу. Қазақ күресте атап өткеніміздей, тізерлеп күресуге тыйым салынған – бұл жеңіліс бүк деп бағаланады.

Осылайша, бұл жерде де күрестің бұл түрінің жекпе-жектегі белсендіру, қорғаныс үшін мүмкіндікті шектеу жағынан артықшылығы байқалады. Күресті ынталандыру үшін ескертулер жүйесі қолданылады, бірақ олардың да басқа күрес түрлерінен елеулі айырмашылығы бар. Жарыс ережесін бұзған кезде (белбеуден төмен ұстау, басқа да тыйым салынған ұстаулар, соккы беру, дөрекілік, ынтасыздық және т.б.) палуанға ескерту жасалады: алғашқы ескерту – қарсылас бүк бағасын алады, екінші ескерту – жамбас, үшінші – жартылай жеңіс, төртінші ескерту жоқ – палуанға жеңіліс жазады – қарсылас таза жеңіске қол жеткізеді.

Жекпе-жектегі жеңіске шешуші ықпал ететін сапа көрсеткіші бойынша лактырулар тек дзюдо мен қазақ күресте ғана бағаланады. Күрестің басқа қалған түрлерінде тәсілдер ұпаймен белгіленеді, ұпайлар соңында жинақталады.

Самбода жеңімпаз ұпайлардың жалпы сомасы бойынша, қарсыласынан көп болғанда анықталады, ал грек-рим және еркін күресте ұтқан кезеңдерінің саны (таза жеңістен өзге) бойынша белгіленеді.

Дзюдодан айырмашылығы қазақ күресте мерзімнен бұрын жеңіске тек таза лактырумен–иппон (таза жеңіс) немесе жартылай жеңісті екі лактырумен – ваз-ари (жартылай жеңіс) ғана емес, сондай-ақ ширек жеңісті төрт лактырумен жамбас (бұл юко бағасында жоқ) немесе бір жартылай жеңіс және екі жамбаспен қол жеткізуге болады. Бұған сондай-ақ қарсыластың ескертуден алған бағалары қосылады. Мысалы, егер қоржыныңызда үш жамбас бағаныз болған болса, Сіздің қарсыласыныңыздың екінші ескертуінен тағы бір жамбас бағасын алсаңыз, онда жекпе-жек тоқтатылып, Сізге мерзімінен бұрын жеңіс беріледі.

Республикалық және қалалық жарыстарда (Астана қ.) қазақ күресі бойынша ұстасуларды бейнежазу және нотациялық жазу әдістерін қолдану арқылы күрескерлердің қазақ күресі бойынша талданушы жарыстарда қолданылатын барлық тәсілдер тобынан күрескерлер ең белсенді (0,73 әрекет/мин) және нәтижелі (0,35 баға/мин) түрде «санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру» әдістерін қолданды.

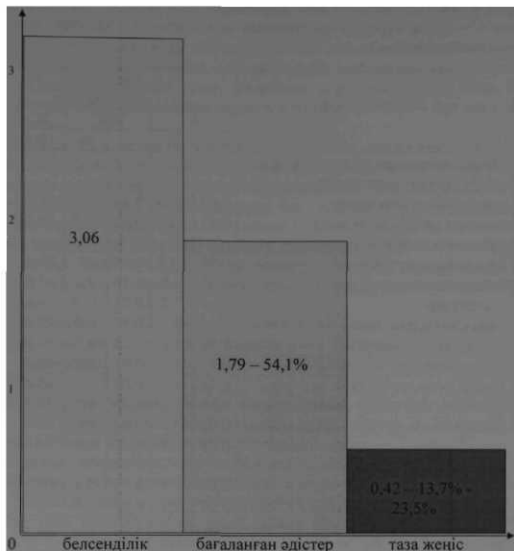
Әрі қарай қолдану көрсеткіші бойынша «жамбастан асыра тастау», «кеудеден ұстап қағып жығу», «арқадан асыра тастау» және «табанмен қағып түсіру» әдіс топтары жиі қолданылады. Қарсыласқа жарияланатын ескертулер есебінен күрескерлер орта есеппен – 0,21 баға/мин және 0,05 таза жеңіске/мин жетті (4 кесте).

Кесте 4 – Қазақ күресі жарыстарында қолданатын техникалық әрекеттер (орта есеппен бір мин)

№	Тәсілдер тобы	Көрсеткіш, n=152 ұстасу					
		Б		БӘС		ТС (%)	ТЖС
		ә/с	%	-	%		
1	санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру (отхват и подхват)	0,73	23,3	0,35	19,6	48,2	0,16
2	жамбастан асыра тастау	0,66	21,6	0,34	19	51,0	0,07
3	қапсыра ұстап қағып жығу (сбивание захватом туловища)	0,32	10,5	0,22	12,3	68,0	0,01
4	арқадан асыра тастау	0,35	11,9	0,09	5	26,0	0,03
5	табанмен қағып түсіру	0,21	6,9	0,13	7,3	62,5	0,02
6	ескертулер	-	5,2	0,21	13,4	-	0,05
7	жағадан жұлқып жығу	0,16	5,2	0,12	6,7	75,0	0,01
8	сирақпен іліп жығу	0,16	5,6	0,08	4,5	50,0	0,02
9	«орап» лақтыру	0,17	4,7	0,05	2,8	30,8	0,01
10	кеудеден асыра тастау	0,14	1,3	0,09	5	63,6	0,02
12	иықтан асыра тастау («мельница»)	0,04	1,3	0,03	1,7	75,0	0,01
13	еңкейіп лақтыру (бросок наклоном)	0,01	0,3	0,01	0,6	-	-
14	қарсы шабуыл тәсілдері – басып алу, жығу	0,01	0,3	0,01	0,6	-	-
15	түйдекпен іліп жығу	0,01	0,3	0,01	0,6	-	-
16	қалған әрекеттер	0,09	2,9	0,05	2,8	-	0,01
жиынтығы		3,06	100	1,79	100	54,1	0,42
Ескерту. Б – белсенділік (ә/с – әрекеттер саны), БӘС – бағаланған әдістер саны, ТС – тәсілдің сенімділігі, ТЖС – таза жеңіс саны							

Жарыста жиі және нәтижелі қолданылатын тәсілдер тобына қайыра «жағадан жұлқып жығу» «сирақпен іліп жығу», «орап лақтыру», «кеудеден асыра тастау» және «иықтан асыра тастау» әдіс топтары жатады.

Қазақ күрес бойынша жарыстардағы палуандардың сапа және нәтижелік көрсеткіштері барынша жоғары. Қазақ күресте белсенді басталған әрекеттердің (Б-3,06) жартысынан көбі нәтижелі лақтыруға (БӘС-1,79) алып келеді, ал бұл жердегі сенімділік (ТС-54,1%) бағаланған әрекеттердің 50% астамын құрайды. Таза жеңістердің (ТЖС-042) пайызы барынша жоғары – минутына бір жеңіске жақын, яғни белсенді әрекеттердің 13,7% таза жеңіспен аяқталады, ал бағаланған лақтырулардың 23,5% таза жеңіске әкеледі (1 сурет).

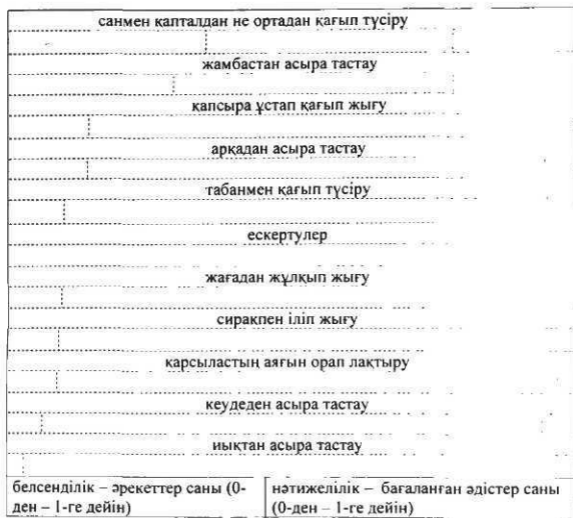
Сурет 1 – Жарыстағы күрес сипаты, қазақ күрес (орта есеппен бір мин)

Зерттеушілер атап өткендей [150, 151], қазақ күрес сайыстарында тепе-теңдіктен шығарып лақтыру ең жиі қолданылады, бірақ бұл әдістік тәсіл үшін алынған бағалардың 60%-нан астамы «бүк» (ен төмен баға). Табанмен қағып түсіру жағдайларының 57% -да «бүк» ретінде бағаланған.

Балуандар «бүктен» әлдеқайда жоғары баға алатын тәсілдерге алдыңғы және артқы шалуды, санмен ортадан қағып түсіруді, сондай-ақ жамбасқа алып лақтыруды, кеудеден асыра тастауды және арқалап алып лақтыруды жатқызуға болады.

Қазақ күресте қолданылатын әдістер едәуір белсенді, бағаланған әрекеттердің саны бойынша орындалу нәтижелілігінің жоғарғы көрсеткіштеріне ие. Мысалы, барынша белсенді орындалу барысында санмен ортадан және қапталдан қағып түсіру (жалпы белсенділіктің Б-23,3%), сондай-ақ «жамбастан асыра тастау» (жалпы белсенділіктің Б-21,6 %) бұдан да

жоғарғы нәтижелік көрсеткіштеріне (бағаланған әрекеттердің жалпы санынан, тиісінше БӘС-19,6% және 19 %) ие. Сенімділік көрсеткішінің ауытқуы орындалған әдістердің сапасы мен нәтижелілігін толық көрсете алмайды (2-сурет).

Сурет 2 – Қолданатын әдістердің белсенділігі мен нәтижелігі, қазақ күрес (орта есеппен бір ұстау)

Қазақ күрестің тәсілдері оқу мен жеңіске жетудегі құндылығы бойынша былайша бөлінеді: жамбастан асыра тастау, алдыңғы шалу, артқы шалу және сирақпен ортадан іліп жығулар, содан соң санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру, қарсыластың аяғын орап лақтыру және арқадан асыра тастау. Бұдан айырмашылығы дзюдо мен самбода ең тиімді тәсілдерге мыналарды жатқызады: жамбастан асыра тастау, қарсыластың аяғын «орап» лақтыру, санмен ортадан қағып түсіру, кеудеден асыра тастау. Ең төмен бағаланатыны - артынан шалу, табанмен қағып түсіру, арқадан асыра тастау [153, 164].

Еркін күрес бойынша түргел тұрып орындайтын амплитудалық лактыруларға «кеудеден асыра тастау» (орындалған әрекеттердің жалпы санының 1,7% пайызы), «енкейіп лактыру» (0,6%), «аркадан асыра тастау» (2,4%). «жамбастан асыра лактыру» (2,0%), «санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру» (1,5%), «айналып лактыру» (1,4%) және т.б. әдістер жатады (5-кесте).

Кесте 5 Еркін күрес бойынша жарыстарда техникалық әрекеттердің қолданылуы (орта есеппен бір ұстасу)

№	Тәсілдер тобы	Көрсеткіш			
		Б		Н	
		ә/с	%	ұ/с	%
1	аяқтан ұстап қағып құлату	3,70	33,4	0,89	20,2
2	аунап аудару (перевороты накатом)	1,7	15,3	1,05	23,8
3	аяқты ұстауға қарсы кшә	1,27	11,5	0,44	10,0
4	санды іліп асып аудару	0,78	7,0	0,20	4,1
5	аркадан асыра тастау	0,27	2,4	0,06	1,2
6	аунап аударуға қарсы кшә	0,27	2,4	0,19	3,2
7	мойын мен иықты үстінен ұстап жұлқып төрттағанға түсіру	0,24	2,2	0,10	2,1
8	жамбастан асыра тастау	0,22	2,0	0,08	1,6
9	кеудеден асыра тастау	0,19	1,7	0,16	3,3
10	санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру	0,17	1,5	0,09	1,9
11	теріс ұстап басынан асыра аудару	0,16	1,4	0,06	1,2
12	айқасқан сирактан ұстап айналдырып аудару	0,15	1,4	0,09	1,9
13	айналып лактыру (вертушка)	0,15	1,4	0,05	1,0
14	бас пен қолды бұрап түсіру (скручивание)	0,12	1,1	0,07	1,4
15	кол ұстап айналдырып аудару (переворот)	0,10	0,9	0,03	0,6
16	енкейіп лактыру	0,07	0,6	0,09	1,9
17	аркадан асыра тастауға қарсы кшә	0,10	0,9	0,04	0,8
18	колынан жұлқып төрттағанға түсіру	0,09	0,8	0,03	0,6
19	иықтан асыра тастау (мельница)	0,08	0,7	0,05	1,0
20	жамбастан асыра тастауға қарсы кшә	0,08	0,7	0,04	0,8
21	иық астына сүңги төрттағанға түсіру	0,08	0,7	0,02	0,4
22	кеудеден асыра тастауға қарсы кшә	0,07	0,6	0,06	1,2
	атап өтілген әрекеттердің жалпы саны	10,1	90,7	3,89	88,2
	қалған әрекеттер	1,03	9,3	0,52	11,8
	жиынтығы	11,1	100	4,41	100

Ескерту: Б – қолдану белсендігі, Н – қолдану нәтижелігі, ә/с – әрекеттер саны, ұ/с – ұпай саны, кшә – қарсы шабуыл әрекеттері

Түргеп тұрып орындалған барлық лақтыруларға күрескерлердің белсенді әрекеттерінің 1,52 саны (жалпы белсенділіктің 13,7% пайызы) және нәтижеліктің 0,79 ұпайы (жалпы нәтижеліліктің 17,9% пайызы) сәйкес келеді.

Еркін күресте барынша жиі (белсенді) және нәтижелі қолданылатын әрекеттерге аяқты ұстаумен, «аунап аудару» орындалатын және аяқты ұстауға қарсы қолданатын әдістер жатады. Белсенділік, яғни, аяқты ұстаумен орындалатын әрекеттер саны жалпы белсенділіктің 33,4% құрайды, ал нәтижелілік, яғни, бағаланған әрекеттердің саны жалпы нәтижеліліктің 20,2% алады.

«Аунап аудару» қолдану белсенділігі жалпы белсенділіктің 15,3%, ал нәтижелілік 23,8% құрайды. «Аунап аудару» еркін күресте аяқты ұстау тәсілдеріне қарағанда едәуір нәтижелі қолданылады.

Аяқты ұстауға қарсы қолданылатын тәсілдер белсенділігі 11,5%, ал нәтижелілігі – 10% жетеді. Аяқты ұстауға қатысты шабуыл әрекеттері қанша көп орындалса, қарсыластар соншалықты көп аяқты ұстауға қарсы әдістер қолдануға мәжбүр.

Дегенмен еркін күресте бұл жақсы – аяқ ұстаумен де, аяқты ұстаған қарсыласқа қарсы да белсенді және нәтижелі әрекет етуге болады. Шабуылдаушы әрекеттердің белсенділігінің 33,4% / 11,5% 2,9 ширегіне дерлік және нәтижеліліктің 20,2% / 10% = 2,02 жартысын қарсы шабуылдаушы әрекеттер құрайды.

Басқа әрекеттерге қарсы әрекет ету оншалықты тиімді емес. Мысалы аударып төңкеруге қарсы әдістер (қолданылу тізбесі бойынша 6-орын) жалпы белсенділіктің 2,4%, ал жалпы нәтижеліліктің 3,2% құрайды.

Қазақ күресте едәуір жиі және нәтижелі қолданылып жүрген әдістер еркін күресте өте бір танымалдыққа ие емес. Мысалы, «санмен ортадан немесе қапталдан қағып түсіру» әдісінің қолданылу көрсеткіші бойынша еркін күресте 10 орында (Б-1,5%; Н-1,9%), жамбас арқылы лақтыру 8 орында (Б-2%; Н-1,6%).

Еркін күресте те де, қазақ күресте де нәтижелілік және қолданылған әдістердің сенімділігі көрсеткіші бойынша заңдылықтар сақталады, ол бойынша–ең белсенді қолданылатын әдістер ең нәтижелі қолданылатын да болып табылады (3-сурет).

Қазақ күрестен айырмашылығы еркін күресте әдістер түргеп тұрғанда және төрттағанда қолданылатын деп бөлінеді. Қазақ күресте жоғарыда айтқанымыздай төрттағанда және тізерлеп күресу жоқ. Дегенмен еркін стильдің палуандарының түргеп тұрғандағы белсенділік көрсеткіші (Б-62,2%) және нәтижелілігі (Н-51,5%) төрттағандағыдан (жалпы белсенділіктің Б-28,5% және жалпы нәтижеліліктің Н-36,7%) әлдеқайда жоғары.

Орындалатын лақтырудың саны бойынша, ал олар негізінен түргеп тұрғанда қолданылады, еркін күрес қазақ күреске жол береді. Егер қазақ күресте барлық қолданылатын әдістер лақтырулар болса, ал еркін күресте оларға жалпы белсенділіктің 13,7%-ы және жалпы нәтижеліліктің 17,9%-ы келеді.

	аяқтан ұстап қағып күшті	
	аунап аудару	
	аяқты ұстауға қарсы қша	
	санлы іліп асып аудару	
	аркалап алып тастау	
	аунап аударуға қарсы қша	
мойын мен иықты үстінен ұстап жұлқып төрттағанға түсіру		
	жамбастан асыра тастау	
	кеудеден асыра тастау	
	санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру	
	теріс ұстап басынан асыра аудару	
	айқасқан сирақтан ұстап айналдырып аудару	
	айналып лақтыру	
	бас пен қолды бұрап түсіру	
	қол ұстап айналдырып аудару	
	еңкейіп лақтыру	
	арқадан асыра тастауға қарсы қша	
	қолынан жұлқып төрттағанға түсіру	
	иықтан асыра тастау	
	жамбастан асыра тастаудан қарсы қша	
	иық астына сүңгі төрттағанға түсіру	
	кеудеден асыра тастауға қарсы қша	
белсенділік – әрекеттер саны		нәтижелілік – ұпай жиынтығы

Сурет 3 – Қолданатын әдістердің белсенділігі мен нәтижелігі, еркін күрес (орта есеппен бір ұстасу)

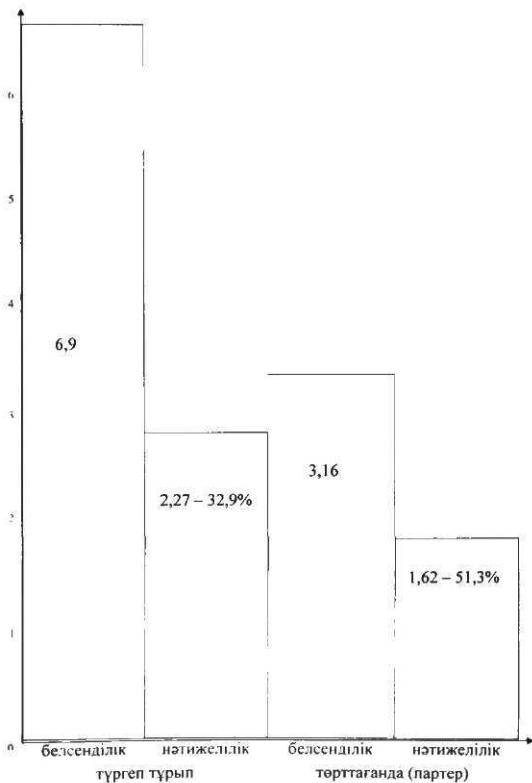
Кесте 6 Еркін күрес бойынша жарыстарда тұрып және төрттағанда жасайтын әдістер ерекшелігі

Тәсілдер тобы	Көрсеткіш			
	Б		Н	
	ә/с	%	ұ/с	%
Тұрып:	6,90	62,2	2,27	51,5
аяқтан ұстап қағып құлату	3,70	33,4	0,89	20,2
аяқты ұстауға қарсы қшә	1,27	11,5	0,44	10,0
арқадан асыра тастау	0,27	2,4	0,06	1,2
мойын мен иықты үстінен ұстап жұлқып төрттағанға түсіру	0,24	2,2	0,1	2,1
жамбастан асыра тастау	0,22	2,0	0,08	1,6
кеудеден асыра тастау	0,19	1,7	0,16	3,3
санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру	0,17	1,5	0,09	1,9
айналып лақтыру	0,15	1,4	0,05	1,0
бас пен қолды ұстап бұрап түсіру	0,12	1,1	0,07	1,4
енкейіп лақтыру	0,07	0,6	0,09	1,9
арқадан асыра тастауға қарсы қшә	0,1	0,9	0,04	0,8
қолынан жұлқып төрттағанға түсіру	0,09	0,8	0,03	0,6
иықтан асыра тастау	0,08	0,7	0,05	1,0
жамбасқа алып лақтыруға қарсы қшә	0,08	0,7	0,04	0,8
иық астына сүңгі төрттағанға түсіру	0,08	0,7	0,02	0,4
кеудеден асыра тастауға қарсы қшә	0,07	0,6	0,06	1,2
соның ішінде, тұрып лақтырулар	1,52	13,7	0,79	17,9
Төрттағанда (партер):	3,16	28,5	1,62	36,7
аунап аудару	1,7	15,3	1,05	23,8
санды іліп асып аудару	0,78	7,0	0,2	4,1
аунап аударуға қарсы қшә	0,27	2,4	0,19	3,2
теріс ұстап басынан асыра аудару	0,16	1,4	0,06	1,2
айқасқан сирактан ұстап айналдырып аудару	0,15	1,4	0,09	1,9
қол ұстап айналдырып аудару	0,1	0,9	0,03	0,6
атап өтілген әрекеттердің жалпы саны	10,1	90,7	3,89	88,2
қалған әрекеттер	1,03	9,3	0,52	11,8
жинағы	11,1	100	4,41	100

Ескерту: Б – қолдану белсенділігі, Н – қолдану нәтижелілігі, ә/с – әрекеттер саны, ұ/с – ұпай саны, қшә – қарсы шабуыл әрекеттері

Түрегеп тұрғанда қолданылатын әрекеттердің сенімділігі бойынша еркін күрес палуандары төрттағанда күрескеннен нашар қимылдайды. Мысалы, егер түрегеп тұрғандағы жүзеге асқан шабуылдардың бағаланған пайызы 32,9%

күраса, ал төрттағандағанда – 51,3 жалпы сенімділігі – 39,7% (түрегеп қосу төрттаған) (4-сурет).

Сурет 4 – Түрегеп тұрып және төрттағанда күресудің сипаты, еркің күрес (орта есеппен бір ұстасу)

Демек, бұл сапа көрсеткіші бойынша да (нәтижелілік қосу сенімділік) еркін күрес казак күреске жол береді (54,1%), әсіресе түрегеп тұрғандағы көрсеткіштерін салыстырғанда.

Жалпы алғанда, түрегеп тұрып орындалған белсенді техникалық-тактикалық тәсілдерге (күрес әдістеріне қоса оларды орындаудың нақты талпыныстарына) орта есеппен 6,9 әрекеттер саны (бәрлық әрекеттерден 62,2% пайызы) жатады және оларды орындау арқылы алынған орта есеппен 2,27 ұпай саны (бәрлық ұпайдан 51,5% пайызы) тура келеді. Төрттағанда кілем алаңында белгілі бір кеңдігін талап ететін біркатар амплитудалық техникалық әрекеттер бар (теріс ұстап көтере лақтыру: кеудеден асыра, жамбасқа алып не басынан асыра), бірақ мұндай әрекеттер қарсыласты кілемнен жұлып алуда ғана орындалады, сондықтан еркін күресте өте сирек кездеседі. Төрттағанда жоғары жиілікпен қолданылатын әрекеттерге «аунап аудару» (жалпы әрекеттер санының 15,3% пайызы), «санды іліп асып аудару» (7,0%), «аунап аударуға» қарсы шабуыл әрекеттері (2,4%) «теріс ұстап басынан асыра аудару» (1,4%), «айқасқан сирақтан ұстап айналдырып аудару» (1,4%) әдіс топтары жатады. Төрттағанда барлық есептелген ұпайдың 36,9% пайызы ұтып алынады.

Қазак күресі бойынша жарыстарда «санмен қапталдан не ортадан қағып түсіру» әдіс топтары белсенді және тиімді қолданатын болса еркін күресте түрегеп тұрып орындайтын лақтырулардың ең белсенді және нәтижелі қолданатын әдіс топтарына «аяқтан ұстап еңкейіп лақтыру» немесе «ныктан асыра тастау» және төрттағанда жасайтын «аунату әдістері» жатады.

Жаттықтыру әдістемесі бойынша теориялық сабақтар күрес әдіс-тәсілі негіздерін, өзін-өзі бақылауды, дене дайындығы мен спорт психологиясы тарауларын, сайыстардың ережелерін камтиды.

Жалпы дене дайындығына күштің, шапшандықтың, төзімділіктің, ептіліктің, икемділіктің тұлғалық сапаларын дамытуға бағытталған жаттығулар мен арнаулы тапсырмалар кешені кіреді. Арнаулы жаттығуларды орындай отырып, спортшы өзіне қажетті тұлғалық сапаларын дамытады.

Қазак-күрестен, дзюдодан және самбодан сайыстарға қатысатын спортшылардың әдіс-тәсілдік дайындығын талдау нәтижелері сайыстарда қолданылатын әдіс қоры жыл өткен сайын біркелкілене түскендігін көрсетті. Спортшылар мен бапкерлер, көбінесе, сайыс жетекші балуандар жекпе-жектерінде ең жиі орындайтын тәсілдерді зерттеп-үйренеді. Іс жүзінде, дара әдістік шеберлікті қалыптастырған кезде шұғылданушылардың мүмкіншіліктері аз ескеріледі. антропометриялық қасиеттері; дене сапаларының даму деңгейі; әдістік және тәсілдемелік дайындығы.

Самбо күресінде белсенді және тиімді әдістерге «санмен ортадан қағып түсіру», «басып жату», «жамбастан асыра тастау», «ауырту тәсілдері», «шалқайып лақтыру», «еңкейіп лақтыру», «түйдекпен іліп жығу», «табанмен қағып түсіру», «арқадан асыра тастау» жататындығы анықталды, одан басқа «сирақты ішке тіреп лақтыру», «жаға мен аяқты ұстап құлату», «сирақпен іліп жығу», «ныктан асыра тастау», «санмен қапталдан қағып түсіру» және т.б. әдістер кешені жатады (7 кесте).

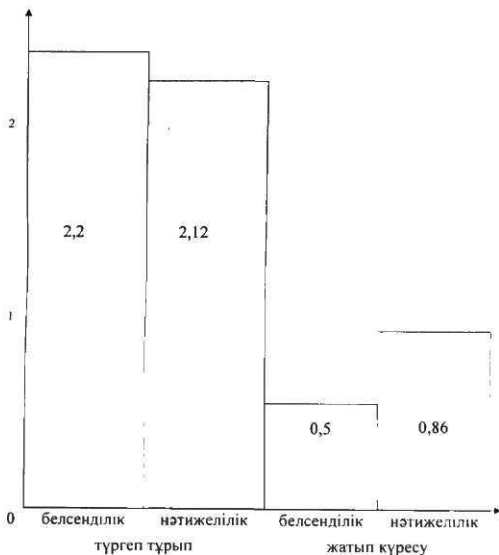
Кесте 7 – Самбо жарыстарында қолданатын техникалық әрекеттер (орта есеппен бір мин)

№	Әдістер тобы	Көрсеткіштер, (n – 285)			
		Б		Н	
		а/с	%	ү/ж	%
1	санмен ортадан қағып түсіру (подхват)	0,45	16,7	0,4	13,4
2	басып жату	0,34	10,6	0,86	28,9
3	жамбастан асыра тастау	0,27	10	0,11	3,7
4	кеудеден асыра тастау	0,19	7	0,26	8,7
5	еңкейіп лақтыру	0,18	6,7	0,14	4,7
6	түйдекпен іліп жығу (зацеп стопой)	0,14	5,1	0,24	8,1
7	табанмен қағып түсіру (подсечки)	0,13	4,8	0,07	2,3
8	арқадан асыра тастау	0,11	4,1	0,13	7,7
9	аяқ арасына шынтағын салып ауырту (болевой рычаг локтя между ног)	0,11	4,1	-	-
10	сиракты ішке тіреп лақтыру (броски упором голени в живот)	0,11	4,1	0,08	2,7
11	жаға мен аяқты ұстап құлату (сбивания захватом ноги и отворота)	0,11	4,1	0,07	2,4
12	сиракпен іліп жығу (зацепы голенью)	0,09	3,2	0,18	6
13	нықтан асыра тастау («мельницей»)	0,09	3,2	0,14	4,7
14	ескертулер	0,08	3	0,04	1,3
15	басынан асыра тастау (броски перекатом)	0,06	2,2	0,1	3,4
16	басып қалу (накрывания)	0,05	1,9	0,05	1,3
17	аяқты орап лақтыру (бросок обвивом)	0,05	1,9	0,01	0,3
18	қапсыра ұстап қағып жығу (сбивания захватом туловища)	0,04	1,5	0,04	1,3
19	аяқтан ұстап қағып құлату (сбивания захватом ног)	0,04	1,5	0,01	0,3
20	аяқты ауртып ұстау тәсілі (болевые захваты ног)	0,03	1,1	-	-
21	шынтақты санға ауырту тәсілі (болевой рычаг локтя через бедро)	0,02	0,7	-	-
22	«қайшылап» құлату (бросок «ножницы»)	0,01	0,4	0,04	1,3
жиынтығы		2,7	100	2,98	100

Ескерту: Б – белсенділік (а/с – әрекеттер саны), Н – нәтижелілік (ү/ж – ұпай жиынтығы), ТЖС – таза жеңіс саны

Самбода казак күресте де қолданылатын әдістер белсенді пайдаланыладылар «санмен ортадан қағып түсіру» – бірінші орында (Б-16,7%; Н-13,4%),

үшінші орында «жамбастан асыра тастау» (Б-10%; Н-3,7%). Бірақ қазақ күрестен айырмашылығы самбода жатып күресудің де нәтижелі әдістері бар. Мысалы, «басып жату» әдісі әртүрлі нұсқалары қолдану белсенділігі жағынан (Б-10,6%) екінші орынды және қолдану тиімділігі бойынша (Н-28,9%) бірінші орынды алады. «Басып жату» сондай-ақ тиімді қолданылады – осы нәтижелік әрекеттердің ұпай сомасы орындау белсенділігінен екі жарым есе жоғары ($0,86 / 0,34 = 2,53$) (5 сурет).

Сурет 5 – Түргеп тұрып және жатып күресудің сипаты, самбо (орта есеппен бір мин)

Тиімділіктің осы көрсеткіші және нәтижелілік пен тиімділіктің тағы бірқатар көрсеткіштері (санмен ортадан қағып түсіру, кеудеден асыра тастау, түйдекпен іліп жығу және басқалары) самбода әдістерді ұпаймен есептеумен байланысты (6 сурет, 8 кесте).

Кесте 8 Самбо жарыстарында түргеп тұрып және жатып колданатын әдістер ерекшелігі (орта есеппен бір мин)

Әдістер тобы	Көрсеткіштер, (n – 285)	
	Б, ә/с	Н, ұ/ж
санмен ортадан қағып түсіру (подхват)	0,45	0,40
жамбастан асыра тастау	0,27	0,11
кеудеден асыра тастау	0,19	0,26
енкейіп лақтыру	0,18	0,14
түйдекпен іліп жығу (зацеп стопой)	0,14	0,24
табанмен қағып түсіру (подсечки)	0,13	0,07
аркалдан асыра лақтыру	0,11	0,13
сиракты ішке тіреп лақтыру (броски упором голени в живот)	0,11	0,08
жаға мен аяқты ұстап құлату (сбивания захватом ноги и отворота)	0,11	0,07
сиракпен іліп жығу (зацепы голенью)	0,09	0,18
ныктан асыра тастау («мельницей»)	0,09	0,14
ескертулер	0,08	0,04
басынан асыра тастау (броски перекатом)	0,06	0,10
басып қалу (накрывания)	0,05	0,05
аяқты орап лақтыру (бросок обвивом)	0,05	0,01
кеудеден ұстап қағып жығу (сбивания захватом туловища)	0,04	0,04
аяктан ұстап қағып құлату (сбивания захватом ног)	0,04	0,01
«қайшылап» құлату (бросок «ножницы»)	0,01	0,04
Түргеп тұрып жасайтын әдістердің жиынтығы	2,20 – 81,5%	2,12 – 71,1%
басып жату	0,34	0,86
аяқ арасына шынтағын салып ауырту (болевого рычага локтя между ног)	0,11	-
аяқты ауртып ұстау тәсілі (болевыми захватами ног)	0,03	-
шынтақты санға ауырту тәсілі (болевого рычага локтя через бедро)	0,02	-
Жатып жасайтын тәсіл жиынтығы	0,50 – 18,5%	0,86 – 28,9%
Жиынтығы	2,70	2,98

Ескерту: Б – белсенділік (ә/с – әрекеттер саны), Н – нәтижелілік (ұ/ж – ұпай жиынтығы), ТЖС – таза жеңіс саны

санмен ортадан қағып түсіру	
басып жату	
жамбастан асыра тастау	
кеудеден асыра тастау	
еңкейіп лақтыру	
түйдекпен іліп жығу	
табанмен қағып түсіру	
арқадан асыра лақтыру	
аяқ арасына шынтағын салып ауырту	
сирақты ішке тіреп лақтыру	
жаға мен аяқты ұстап құлату	
сирақпен іліп жығу	
иықтан асыра тастау	
ескертулер	
аяқты орап лақтыру	
басып қалу	
басынан асыра тастау	
қапсыра ұстап қағып жығу	
аяқтап ұстап қағып құлату	
аяқты ауыртқып ұстау тәсілі	
белсенділік – әрекеттер саны (0-ден – 1-ге дейін)	нәтижелілік – ұпай жиынтығы (0-ден – 1-ге дейін)

Сурет 6 – Қолданатын әдістердің белсенділігі мен нәтижелігі, самбо (орта есеппен бір мин)

Әртүрлі бағалардың саны ғана тіркелетіндіктен казак күрестің нәтижелілігі де қарапайымдылау. Жамбас, жартылай жеңіс және таза жеңіс секілді жоғарғы бағалар бүк бағасына, сәтті жасалған әдіс ретінде, яғни қазылардың бағасын алған болып саналады. Ал самбода мысалы, толық орындалған «басып жату» үшін (20 секунд бойына) 4 ұпай алуға, ал толық орындалмаған «басып жату» үшін (10 секунд бойына) 2 ұпай алуға болады.

Казак күрестегі әртүрлі бағалардың санына карағанда самбодағы ұпайлар сомасының көрсеткішінің жоғары екені белсенділік пен нәтижелілік көрсеткіштері арасындағы жалпы салыстырулардан да көрінеді. Түреген тұрғанда олар бірдей дерлік ($2,2 - 2,12 = 0,08$), ал төрттағанда нәтижелілік белсенділіктен $0,36$ бірлікке артық ($0,86 - 0,5 = 0,36$).

Казак-күрестен, дзюдодан және самбодан сайыстарға қатысатын спортшылардың әдіс-тәсілдік дайындығын талдау нәтижелері сайыстарда қолданылатын әдіс қоры жыл өткен сайын біркелкілене түскендігін көрсетті. Спортшылар мен бапкерлер, көбінесе, сайыста жетекші балуандар жекпе-жектерінде ең жиі орындайтын тәсілдерді зерттеп-үйренеді.

Самбо күресінде белсенді және тиімді әдістерге «санмен ортадан қағып түсіру», «басып жату», «жамбастан асыра тастау», «ауырту тәсілдері», «кеудеден асыра тастау», «енкейіп лақтыру», «түйдекпен іліп жығу», «табанмен қағып түсіру», «арқадан асара тастау» келетіндері анықталды, одан басқа «сиракты ішке тіреп лақтыру», «жаға мен аяқты ұстап құлату», «сиракпен іліп жығу», «иыктан асыра тастау», «санмен қапталдан қағып түсіру» және т.б. әдістер кешені жатады.

Дзюдо мен казак күресінде жеңісті жарыс ережесі бойынша лақтыру әдістерінің амплитудалық орындау мен жауырынына түсіру сапасына қарай бағалайды, сондықтан, бұл күрескерлер әдіс-тәсілдерін осы сапалы көрсеткіштеріне лайық орындауға күш салады.

Дзюдо жарыстарында түреген тұрып орындайтын әдістердің көбісі амплитудалық лақтыруларға жатады. Ең жиі және нәтижелі қолданылатын әдістер топтары «санмен ортадан қағып түсіру» және «басып жату» кешендерінен басталады.

Дзюдода едәуір жиі қолданылатын әдістер топтамасына ең алдымен «санмен ортадан қағып түсіру» жатады – бірінші орын (жалпы белсенділіктің $B-16,7\%$) және «басып жату» – екінші орын ($B-15,1\%$). Қолдану нәтижелілігі бойынша бірінші орында «басып жату» ($H-25,5\%$), ал екінші – «санмен ортадан қағып түсіру» ($13,4\%$).

Екінші кезекте «арқадан асыра тастау» ($B-10\%$; $H-5,2\%$), «сиракпен ортадан іліп жығу» ($B-8,6\%$; $H-8,3\%$), «артқы шалу» ($B-7,8\%$; $H-4,6\%$) және «түншықтыру» тәсілдері ($H-7,3\%$) (9-кесте).

Осылайша көз жеткізгеніміздей, дзюдода, сондай-ақ казак күресте құшақтап лақтырудың қолданылу ұқсастығына орай бұл техникалық әрекет топтамасы қолданылу тізбегі бойынша алғашқы орында. «Арқадан асыра тастау» әдісінің қолданылу белсенділігі де жеткілікті ұқсас: дзюдода – 3 орын, казак күресте – 4 орын.

Кесте 9 – Дзюдо жарыстарында қолданатын техникалық әрекеттер

№	Әдіс тобы	Қорсеткіштер, (n – 127)				ТЖС
		Б		Н		
		ә/с	%	ұ/ж	%	
1	санмен ортадан қағып түсіру	0,41	16,7	0,57	13,4	0,11
2	басып жату	0,37	15,1	0,83	25,5	0,17
3	арқалдан асыра тастау	0,22	10	0,17	5,2	0,02
4	сирақпен ортадан іліп жығу	0,21	8,6	0,27	8,3	0,02
5	артқы шалу	0,19	7,8	0,15	4,6	0,02
6	түншықтыру	0,18	7,3	-	-	0,03
7	кеудеден асыра тастау	0,11	4,5	0,17	5,2	0,01
8	аяқтан ұстап лақтыру	0,11	4,5	0,15	4,6	0,02
9	табанмен қапталдан қағып түсіру	0,11	4,5	0,18	5,5	0,01
10	табанмен ортадан қағып түсіру	0,11	4,5	0,17	5,2	0,02
11	табанмен алдынан қағып түсіру	0,11	4,5	0,17	5,2	0,01
12	сирақпен ортадан аяғын іліп жығу	0,07	2,9	0,15	4,6	0,01
13	сирақпен сырттан іліп жығу	0,07	2,9	0,11	3,4	0,01
14	ауырту тәсілі	0,07	2,9	0,05	1,5	0,01
15	қалған әрекеттер	0,11	4,5	0,12	3,7	0,01
	жиынтығы	2,45	100	3,26	100	0,48

Ескерту: Б – белсенділік (ә/с – әрекеттер саны), Н – нәтижелілік (ұ/ж – ұпай жиынтығы)

Сондай-ақ грек-рим күресінің «кеудеден асыра тастау» секілді әдісі киіммен күресудің үш түрінде де белсенді қолданылады: дзюдодо – 7 орын (Б-4,5%; Н-5,2%), самбода – 4 орын (Б-7%; Н-8,7%) және казак күресте – 10 орын (Б-4,7%; БӘС-5%). «Кеудеден асыра тастау» күрестің киіммен шығатын түрлеріндегі жоғарғы қолданылатындығын «орап лақтыру», «жамбас» және «санмен ортадан қағып түсіру» әдістеріне қарсы шабуыл әрекеттерін орындаумен байланыстыруға болады.

Жатып күресуге қарағанда, түрегеп тұрғанда барлық әрекеттің 72,6% жалпы нәтижеліліктің 69,9% қолданылады. Ал жатып күресуде негізінен ұстап тұру мен түншықтыру қолданылады. Жатып күресудің жалпы 25,9% белсенділігінің 2,9% ауырту әдістеріне келеді. Жатып күресу нәтижелілігі негізінен ұстап тұрудың арқасында 27% жетеді, өйткені түншықтыру және ауырту әдістері үшін баға қойылмайды, ал орындаған жағдайда толық жеңіс жарияланады (иппон). Зерттеулер көрсеткеніндей, мұндай жеңістер дзюдодан ірі жарыстарда некен-саяқ орын алады (8, 9 сурет және 10 кесте).

санмен ортадан қағып түсіру	
басып жату	
арқадан асыра тастау	
сиракпен ортадан іліп жығу	
артқы шалу	
түншықтыру	
кеудеден асыра тастау	
аяқтан ұстап лақтыру	
табанмен жанынан қағып түсіру	
табанмен ортадан қағып түсіру	
табанмен алдынан қағып түсіру	
сиракпен ортадан аттас аяғын іліп жығу	
сиракпен сырттан іліп жығу	
ауырту тәсілі	
белсенділік – әрекеттер саны (0-ден – I-ге дейін)	нәтижелілік – ұпай жиынтығы (0-ден – I-ге дейін)

Сурет 7 – Қолданатын әдістердің белсенділігі мен нәтижелігі, дзюдо

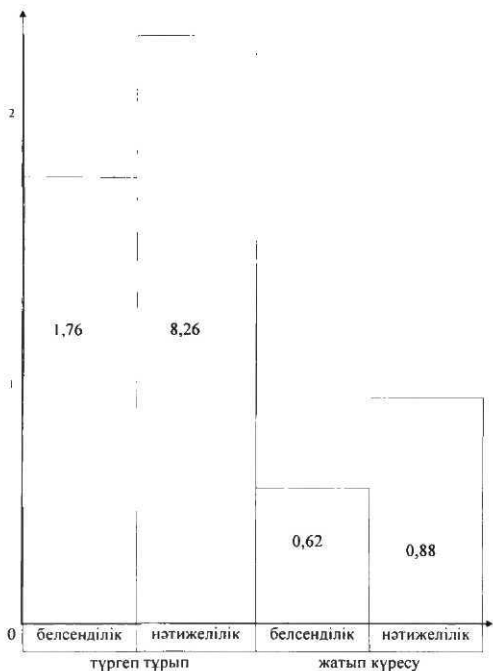
Күрес түрлері жататын спорттың жайттық түрлеріндегі жетістіктерге сырттан келетін ақпаратты өңдеу жылдамдығына, ұдайы өзгеріп тұратын жайттарды бағалау, лайықты шешім қабылдап, оларды тез жүзеге асыру қабілетіне ерекше талаптар қойылған жағдайда жетуге болады. Осының бәрі жоғары зияткерлік қабілеттерді, жақсы үйретілді және ағза жүйелерінің барлығының кедергілерге жоғары, әсіресе психологиялық төзімділігін талап етеді.

Кесте 10 – Дзюдо жарыстарында түргеп тұрып және жатып жасайтын әдістер ерекшелігі

Әдіс тобы	Көрсеткіштер, (n – 127)		
	Б, ә/с	Н, ү/ж	ТЖС
санмен ортадан қағып түсіру	0,41	0,57	0,11
аркадан асыра тастау	0,22	0,17	0,02
сирақпен ортадан іліп жығу	0,21	0,27	0,02
артқы шалу	0,19	0,15	0,02
кеудеден асыра тастау	0,11	0,17	0,01
аяктан ұстап лақтыру	0,11	0,15	0,02
табанмен жанынан қағып түсіру	0,11	0,18	0,01
табанмен ортадан қағып түсіру	0,11	0,17	0,02
табанмен алдынан қағып түсіру	0,11	0,17	0,01
сирақпен ортадан аттас аяғын іліп жығу	0,07	0,15	0,01
сирақпен сырттан іліп жығу	0,07	0,11	0,01
Түргеп тұрып жасайтын әдістердің жиынтығы	1,75 – 72,6%	2,26 – 69,3%	0,26
басып жату	0,37	0,83	0,17
түншықтыру	0,18	-	0,03
ауырту тәсілі	0,07	0,05	0,01
Жатып жасайтын тәсіл жиынтығы	0,62 – 25,3%	0,88 – 27%	0,21
калған әрекеттер	0,11	0,12	0,01
жиынтығы	2,45	3,26	0,48
Ескерту: Б – белсенділік (ә/с – әрекеттер саны), Н – нәтижелілік (ү/ж – ұпай жиынтығы)			

Ж.С. Байшолақовтың [150-153] зерттеуінде қазақ күресінде төрешілер көбінесе тепе-теңдіктен шығарып лақтыру, шалып жығу, санмен қағып түсіру, табанмен қағып түсіру және сирақпен іліп жығу әдіс топтарын бағалағаны, ал балуандардың таза жеңістердің көбіне шалып жығу, тепе-теңдіктен шығарып лақтыру, санмен қағып түсіру, жамбасқа алып лақтыру, кеудеден асыра тастау және сирақпен іліп жығу әдістері арқылы жеткені анықталған.

Дзюдошыларды іргелі әдіс-тәсілдік дайындаудан соң өзгермелі кинематикалық және динамикалық жағдайлардың ерекшеліктеріне байланысты меңгерілген әдіс-тәсілді максатқа сай пайдалануға үйрету кезені жалғасуы тиіс деп есептейді. Бұл жағдайда бір жағынан, өзара орналасу мен қапсырудың өзгермелі жағдайлары, екінші жағынан, күштердің өзгермелі бағыттары мен шамалары туралы айтылып отыр.

Сурет 8 – Түргеп тұрып және жатып күресудің сипаты, дзюдо

Лақтыруларды үйрету үшін, келесі реттілікті ұстанады: лақтырудың жалпы сипаттамасы, тұрыс, ыңғайлы ара-қашықтық, қапсыра ұстау, лақтыруды орындау әдісі-тәсілі, қолайлы жағдай, тәсілдемелік дайындық, өзіндік және негізгі қателіктер, қарсы тәсілдер, қорғаныс және лақтыру нұсқалары [150, 165, 166].

Екі балуан кездескенде қарсы қойылады:

- екеуінің әдіс-тәсілдік икемдері;

- олардың осы икемдерді бар пәрменімен, шапшаңдықпен және ұзақтықпен іске асыруға дене мүмкіншіліктері;

өз мүмкіншіліктерін тәсілдік тиімді пайдалану және сонысымен қарсыласты бейтараптандыра білу қабілеттері.

Жоғарыда баяндалғанды ескере отырып, қалыпты жағдайларда және серпінді кедергісіз іргелі оқытудан кейін икемдерді дамытуды, ең алдымен үйренген әдіс-тәсілдің әрекеттерді өзгермелі тұрақты және қозғалыс жағдайларында орындауды көздейтін әдіс-тәсілдік әрекеттерді іргелі үйретумен жалғасуы тиіс деп есептейді.

Қазақ күресін спорттық күрестің басқа түрлерімен салыстыруда кейбір тәсілдер тобының түрлерін қолдану техникасында, жиілігі мен нәтижелігінде елулі айырмашылықтар анықталды. Мәселен, күрестің басқа түрлерінде (еркін күрес, самбо, дзюдо) «иықтан асыра тастау» сирек кездесуден басқа, қарсыластың қолы (жені, жағасы) мен аяғын ұстап алып орындалса, қазақ күресінде қарсыластың аяғын ұстауға тыйым салынады. Бұл жағдайда «иықтан асыра тастау» қарсыластың қолынан ұстап, оның ішкі жағынан не сыртынан сүңги және кеудеге таянып не кеудеше, не белбеуінен ұстап орындалады.

Сонымен, тәжірибелі күрескерлер тік тұрып, қиыстырулық және дайындық әрекеттерінде тәсілдердің кең ауқымына, қарсыластың шабуыл әрекеттеріне қарсы қорғану мен қарсы шабуыл тәсілдер нұсқаларын жетік меңгереді. Қазақ күресі бойынша жарыстарда спорттық күрестің басқа да түрлерінде қолдануы мүмкін аяқта тұрып лақтырулардың әртүрлі әдістері қолданылады. Қазақ күресінің спорттық күрестің басқа түрлерінен ерекшеленуіне байланысты «жамбастан асыра тастау», «аркадан асыра тастау» мен аяқпен күресу әрекеттері (қағып түсіру, іліп жығу, орап лақтыру, шалып түсіру және т.б.) дзюдошыларды, самбошыларды, қоян-қолтық ұрысшыларды, еркін және грек-рим сайыскерлерін дайындауда қолдануға болады.

Мысалы, қазақ күресі бойынша жарыстарда грузин ұлттық «чидаоба» күресіндегі «орап лақтыру», дзюдодан алынған «аяқпен шалу», еркін күрес пен самбодан – «иықтан асыра тастау», грек-рим күресінен «кеудеден асыра тастау сияқты олимпиадалық, халықаралық және ұлттық спорт күресі түрлерінде қолданылатын тәсілдерге орындалу құрылымы бойынша ұқсас тәсілдер кездеседі.

4. Оқушы жастардың дене дамуының және дене даярлығын жоғарылату әрекеттерінің сипаттамасы

Балалар мен жасөспірімдердің оқу мен тәрбиесінде олардың дене дамуына, ақыл-есінің тереңдеуіне, денсаулығын нығайтуға, жұмысқа қабілеттілігін арттыруға бағытталған факторлар қарастырылуы керек. Күнделікті жүйелі түрде дене жаттығуларын, қимыл-әрекет жасау дененің дамуына, денсаулықтың жағдайына жақсы әсер ететінін, сондай-ақ еңбекке қабілеттілігін дамытып, организмнің функционалдық жағдайын жақсартатыны айқын. Спортпен айналысатын жасөспірімдер өте жоғары антрометрикалық көрсеткіштерге ие: бойларының ұзындығы және дене салмағы, демалу көлемі, көкірек клеткаларының дамуы т.б.

Қазақстандағы қазақ күресінің даму кезеңдері бойынша күрестің бұл түрінің халықаралық спорт түрі ретінде тұрақты түрде дамып келе жатқандығы анықталды. Қазақ күресін дамытудың қазіргі деңгейі осы спорт түрі бойынша мамандар дайындау жағдайларын, әдіснамасы мен сапасын жақсартуды талап етеді.

Қазіргі заманғы адам денсаулығына қауіп-қатер тудыратын негізгі факторларды және олардың бастапқы алдын алу шараларын ескеру қажет (9 сурет).

Келтірілген суретте қазіргі заманғы адам денсаулығына қауіп-қатер ықпалдардың теріс әсерлерінің алдын алу шаралары көрсетілген және олар ықпалдарға арнайы және жалпы әсер ету жолдары бойынша топтастырылған.

Зерттеудегі әрбір белгіленген СӨС құрайтын бөлшегінің арнайы әсер ететін жолы кестеле қарсы көрсетілген қауіп-қатерді алдын алуға бағытталған негізі бар, бірақ та олар кешенді түрде де әсер етеді. Мәселен, жүйелі реттелген дене жүктемесі гиподинамияның алдын алу мақсатында ғана емес, күйзеліспен, артық салмақпен, зиянды әдеттермен күресу үшін, иммунитетті нығайту мен ағзаның климаттық, экологиялық немесе басқа қарқынға бейімделу мүмкіндіктерінің жоғары деңгейін ұстап тұру үшін маңызды. Ал сауықтыру және ашықтыру диетасын қолдану, ағзаны мезгілінде (жыл сайын) тазалау, шлактар мен токсиндерді шығару, паразиттердің отаршылық шоғырлануынан құтылу тек қана артық салмақты түсіру мен тиімсіз, ұтымдылықсыз тамақтану әдетіне тыйым салуға ғана емес, сонымен қатар, ол зиянды әдеттің бір түрінен құтылу тәсілі, гиподинамияның, климаттық және экологиялық өзгерістерінен, күйзелістерден пайда болатын жойқын ықпалдарына қарсы адам ағзасының тұрақтылық бейімділігін нығайтады, иммунитетін нығайтады, денсаулықты қалпына келтіру мен сақтауға көмектеседі, ауру қоздырғыш шоғырларынан құтылуына жол салады және т.б.

Шылым шегу, маскүнемдік, есірткі құралдарын пайдалану және басқа зиянды әдеттерге қоса дұрыс тамақтанбау және жиі артық тамақтану, яғни тиімсіз, ұтымдылықсыз тамақтану арқылы артық салмақ жинау мен денсаулықты бұзу әдетін де жатқызу керек.

Дене тәрбиесін қалыптастыру, денсаулықты күту және салауатты өмір салтын сақтау құралдары мен әдістемелерін жіктеу бөлімі	Қауіп-қатерлікті алдын-алудың арнайы және жалпы жолдары	
Тұтынатын тамақтың саны мен сапасын қатаң бақылау. Тамақтануға деген өз көзқарасынды өзгерту, қажет жағдайда емделу		Артық салмақ. Тиімсіз, ұтымдылықсыз тамақтану
Сауықтыру және ашықтыру диетасын қолдану, Сіз үшін ең оңтайлы тамақтануға көшу. Ағзаны мезгілінде (жыл сайын) тазалау, шлактар мен токсиндерді шығару, паразиттердің отаршылық шоғырлануынан құтылу		Гиподинамия
Қимыл белсенділігін арттыру жүйелі дене жүктемесі.		Зиянды әдеттер
Дене тәрбиесі мен спорт арқылы күнделікті қимыл тапшылығын толтыру		Күйзелістер
Ағза үшін қолайсыз әсерлерді білу және алдын алу, зиянды әдеттерден, әрекеттерден, өмір салты мен ойдан арылу. Мезгіліндегі медициналық бақылау, гигиеналық күтіну, аурудың алдын алу шараларын қолдану		Климаттық және экологиялық өзгерістер
Күйзеліс себептерін талдау және алдын алу, бос уақытты белсенді демалыспен, ойынмен, серуендеумен, Сізге ыңғайлы іспен және қарым-қатынаспен толықтыру. Өзін-өзі реттеу әдістері, тыныс алу гимнастикасы және т.б.		
Тамақ өнімдерін дұрыс таңдай білу, жске және ұжымдық қауіпсіздік ережелерін сақтау. Имунитетті нығайту, денсаулықты шынықтыру мен сауықтыру мақсатында қимыл белсенділігі мен рекреациялық және басқа да құралдарды қолдану		

Сурет 9 – Дене тәрбиесі мен салауатты өмір салты негіздерін жіктеу

Осы ретте қалыптасушы артық салмақ ұдайы қауіп-қатерлі ықпал, денсаулық бұзылуының, жүрек-тамыр ауруларының дамуының, ағзадағы зат алмасу мен басқа да денсаулыққа қауіп-қатерлі өзгерістердің басты себебі болып табылады. Дене мен ішкі ағзаларды май басу мен артық салмақтан арылудың жолы – тамақтың калориясын шектеу ғана емес, сондай-ақ қимыл белсенділігін көбейту.

Дене тәрбиесі мен спорт таңдаулы салауатты өмір салтының құралы, ал гиподинамияның теріс әсерін алдын алуға жалғыз факторы ғана емес,

сонымен қатар, адамның, оның ағзасының, дене және психикалық дамуының, ас қорыту мен зат алмасу, тыныс алу мен жүрек-тамыр жүйелерінің қызметін нығайтудың, нашарлаған функцияларды бейімдеу мен оңалтудың құралы болып табылады. Жүргізілген зерттеудің қорытындысы бойынша, жоғары сынып оқушыларының 29,4% пайызы таңертенгілік жаттығулар жасайды, 18,5% пайызы түрлі спорт секцияларына қатысады, 15,2% пайызы спорттық жарыстарға қатысады, шамамен 3,9% пайызы спорттық дәрежелерге ие (1-3 жасөспірімдік), шамамен 5% пайызы Президенттік дене дайындық сынақтарын өткізу белгісіне ие. Сонымен қатар, 27,5% пайызы спорттық ғимараттар мен тегін секциялық орындардың, спорттық киімнің, құрал-саймандар мен спорттық құралдардың тапшылығын алға тартады.

Білім алушы жастардың, әсіресе, балалар мен жасөспірімдердің дене шынықтыру мен спортқа ынтасын, белсенді қызығушылығын дене тәрбиесі сабақтарына, спорт секцияларына қатысуынан, спорт түрлері бойынша жарыстар мен спорттық-бұқаралық сауықтыру шараларына қатысу үдерісінен байқауға болады. Балалардың өсіп және дамып келе жатқан ағзасына қажетті түрлі машықтану әрекеттерінің кең ауқымы қан айналымын, зат алмасуды, ішкі ағзалар қызметін жақсартады, денесін, тірек-қозғалу аппараты мен жүйке жүйесін дамытады, мұның барлығын да дене тәрбиесі сабағы мен спорт түрлері бойынша секцияларда қамтамасыз етуге болады. Қазақ халқы бала денесінің туылған күнінен бастап қимыл-іс әрекетке тартып өсуіне мән берген. Баланың өсуіне қарай ұлттық дәстүрді енгізу мақсатында мынадай жағдайды ескеру керек. Әр бала жеке тұлға, олардың әрқайсысының қабілеті де әртүрлі болып келеді. Сондықтан қимыл-қозғалысқа үйрету барысында жасаған дене шынықтыру әрекетіне қарай белсенді қимылдайтын бала және жай қозғалатын балаларды ескеріп сабақ өткізу тиімді.

5. Өскелең ұрпақты дене шынықтыруға тәрбиелеуде қазақ күресін қолдану мүмкіндіктері

Қазақ күресі бойынша теориялық және әдістемелік курста басқа спорт түрлері бойынша мамандар дайындау ісіндегідей оқыту ғана қарастырылмайды, сонымен қатар осы спорт түрінің әдістері мен тәсілдерін, сабақ өткізу әдістемесінен, жарыстар өткізу мен төрешілік жасаудан, дене тәрбиесінен оқу-жаттығу және оқу үдерісіне бағдарламалар жасаудан тұрады.

Қазақ күресі бойынша мамандар дайындау бағдарламаларында және спорттың осы түрі бойынша сабақтар өткізуде білімдер, дағдылар мен біліктіліктердің кең ауқымын игеруді жоспарлау керек әдіс-тәсілдік дайындық, жалпы және арнаулы дене дайындығы, спорттық жаттығу және мектептегі дене шынықтыру бойынша сабақ өткізу мен жоғары оқу орнындағы дене тәрбиесінің әдістемесі (11 кесте).

Кесте 11 – Уақыттың дзюдо мен қазақ күресінен бастауыш дайындық топтарындағы әр түрлі тарауларға салыстырмалы үлестірімі

Дайындау бөлімі	Жылдық уақыты			
	сағат		пайыз	
	дзюдо	қазақ күрес	дзюдо	қазақ күрес
Теориялық дайындау	12	12	3,85	3,76
Жалпы дене дайындығы	152	142	48,72	44,51
Арнаулы дене дайындығы	46	40	14,74	12,54
Түрегеп тұрып орындайтын әдістер	30	90	9,59	28,21
Жатып орындайтын әдістер	20	-	6,39	-
Тактика	22	23	7,09	7,21
Психологиялық дайындау	10	10	3,21	3,13
Жарысқа дайындау	4	4	1,28	1,25
Қабылдау және ауысу сынақтары	12	12	3,85	3,76
Дәрігерлік бақылау	4	4	1,28	1,25
Жалпы жиналған сағаты	312	319	100	100

Дене шынықтыру және спорт түрінен, соның ішінде қазақ күресінен, балалар, жеткіншектер және ересек тұрғындардың денсаулығын салауатты өмір салтының түрлі рекреациялау мен жақсарту әдістерін игеру барысында мамандар дайындау ісіндегі табиғи факторлар, туризм, қозғалыс белсенділігі мен спортты пайдалану маңызды орынға ие болады.

Қазақ күресінің кең танылуы, түрлі қолданбалы дағдыларды қалыптастырудағы білімдік тиімділігі, дене шынықтыруға енгізілуі, ерік-күші мен басқа да психологиялық сапаларын тәрбиелеу, денсаулықты нығайту тәсілінің сауықтыру тиімділігі мен жастардың дене тәрбиесі көп жағдайда осы

күрес түрінің орта мектептегі дене шынықтыру пәні бойынша оқу және сыныптан тыс сабақтар бағдарламасына енгізілуіне ықпал етеді.

Спорттық күрестің түлерінде, оның ішінде қазақ күрес те бар, әдістерді барысында ұстаудың әртүрлі нұсқалары бар. Бұл айырмашылықтар киімнен ұстау арқылы орындау мүмкіндіктеріне байланысты болуы мүмкін (самбо, дзюдо, қазақ күрес)

«Санмен ортадан не қапталдан қағып түсіру» әдістерін орындау барысында палуандар (киімде) біздің жұмысымызда жоғарыда айтылған ұстау нұсқаларының барлығын қолды немесе екі қолды, белбеуді, жағаны, белбеу мен қолды, жаға мен белбеуді және т.б. барлығы 10 нұсқаны түгелдей қолданады (12 кесте).

Сондай-ақ шектеулі мөлшерде ұстаулар арқылы жүзеге асырылатын әдістер бар. Мысалы, «қапсыра ұстап қағып жығу» әдісін орындау барысында ұстаудың тек үш нұсқасы бар – белбеуді, кеудені және белбеу мен қолды.

Ұстау санының көптігі жағынан орындалатын әдістерге, жоғарыда айтылғандардан өзге, мыналар жатады: «артқы шалу» (ұстаудың барлық 10 нұсқасы), «сирақпен қапталдан іліп жығу» (9), «табанмен қапталдан қағып түсіру», «арқадан асыра тастау» және «түйдекпен іліп жығу» (8).

Тек санаулы ұстау арқылы орындалатын әдістерге жоғарыдағы аталған «қапсыра ұстап қағып жығу» тәсіліне қосымша мыналарды жатқызуға болады: «кеудеден асыра тастау» – ұстаудың 4 нұсқасы, «аяқпен жұлып алу» – 5, «алдыңғы шалу» және иықтан асыра тастау – 6. Мысалы, «кеудеден асыра тастау» әдісін белбеуді, кеудені, белбеу мен қолды, жаға мен белбеуді ұстау арқылы орындауға болады.

Кейбір техникалық қимылдарды (әдістерді) тек шектеулі ұстаумен (бір қолмен) немесе мүлдем ұстаусыз орындауға болады, мысалы «табанмен қапталдан қағып түсіру». Оқу барысында және күрес әдістерін жетілдіру барысында дұрыс және тиімді ұстауларды ұйымдастыру үйренушілердің техникалық-тактикалық шеберлігінің қалыптасуында үлкен маңызға ие (12 кесте).

Жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша Қазақстанның ұлттық спорт түрлері тек көрермендер үшін ғана емес, сонымен қатар оқушылар мен студенттер арасындағы дене тәрбиесінің спортпен шұғылдану тәсілі ретінде, сонымен бірге тұрғын халықтардың қозғалыс белсенділігіне қолдау көрсету тәсілі ретінде лайықты орынға ие болып келеді. Респонденттер ұлттық спорт түрлері арасында ерекше орынды қазақ күресіне береді. Ауылдық жерлердегі жалпы білім беру мектептерінің сұрау жүргізілген оқушылары арасында ұлдар мен қыздардың 30-50% дене шынықтыру сабақтары мен сыныптан тыс сабақтар барысында қазақ күресімен шұғылданғысы келетіндерін білдірді.

Қазақстан жастарының осы спорт түрімен шұғылдануға деген құлшынысы қазақ күресінің едәуір дами түсуіне, сайыскерлер шеберлігінің қалыптасуына, жастардың қазақ күресімен бұқаралық сипатта шұғылдануына, халықаралық және олимпиадалық спорт күресі бойынша жоғары жетістіктерге жетуіне ықпал етеді. Осындай мысалдар П.Ф. Матушак пен Е.М. Мухидиновтың жұмыстарында да келтірілген [18, 34 б.].

Кесте 12 – Әдістердің түрлері

№	Әдіс топтарының атаулары	Ұстаулар										Бәрі
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	санмен ортадан қағып түсіру (подхват)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
2	санмен қапталдан қағып түсіру (отхват)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
3	қапсыра ұстап қағып жығу (сбивание захватом туловища)	-	+	-	+	+	-	-	-	-		3
4	жамбастан асыра тастау	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	7
5	табанмен алдынан қағып түсіру (передняя подсечка)	+	+	+	-	+	+	+	+	-		7
6	табанмен қапталдан қағып түсіру (боковая подсечка)	+	+	+	+	+	+	+	+	-		8
7	табанмен ортадан қағып түсіру (подсечка изнутри)	+	+	+	-	+	+	+	+	-		7
8	сирақпен ортадан іліп жығу (зацеп голенью изнутри)	-	+	+	+	+	+	+	+	-		7
9	сирақпен қапталдан іліп жығу (зацеп голенью снаружи)	+	+	+	-	+	+	+	+	+		9
10	арқадан асыра тастау (бросок через спину)	-	+	+	-	+	+	+	+	+		8
11	аяқпен жұлып алу (подсад)	-	+	-	+	+	+	+	-	-		5
12	кеудеден асыра тастау (бросок прогибом)	-	+	-	+	+	+	-	-	-		4
13	алдыңғы шалу	-	+	+	-	+	+	+	+	-		6
14	артқы шалу	+	+	+	+	+	+	+	+	+		10
15	иықтан асыра тастау («мельница»)	+	-	+	-	+	+	+	+	-		6
16	түйдекпен іліп жығу (зацеп стопой)	+	+	+	+	+	+	+	+			8
17	және т.б.											

Ескертпе – ұстаулар: 1 – колды (колдарды), 2 – белбеуді, 3 – жағаны, 4 – кеудені, 5 – белбеу мен колды, 6 – жаға мен белбеуді, 7 – кол мен иықты, 8 – иық пен жағаны, 9 – бас пен колды, 10 – бас пен жағаны

Қазіргі кезде қазақ күресінің жеткен деңгейі – бірнеше елде тұрақты түрде дамып келе жатқан халықаралық спорт түрі болғандықтан, жүйелі түрде халықаралық жарыстар, құрылықтық және әлемдік жарыстарды ұйымдастыру мен өткізу талап етіледі.

Қимыл белсенділігінің танымал түрлерін қолдану, көпшіліктің шұғылдануы үшін жеткілікті спорттық және сауықтыру секцияларын құру, адамның салауатты өмір салты мен дене тәрбиесі туралы білімін арттыру өзекті мәселелердің бірі. Әсіресе, қазіргі таңдағы техникалық ілгерілеуден, ақпараттық, телекоммуникациялық технологиялардың дамуы мен білім беру жүйесі салдарынан адамның қимыл белсенділігі төмендегеннен, дене тәрбиесіне, денсаулыққа деген адамның бөлетін көңілі мен уақытының тапшылығынан, оның денсаулығы мен дене даму деңгейлерінің әлсіреу өзгерістері басталғаннан бұл өзекті мәселе ондай қауіп-қатерліктің алдын алу қажеттілігіне сай туындайды.

Гиподинамия адамның денесі дамып өсу кезеңінде, яғни балалық және жасөспірімдік шақта денсаулығына, дене мен ішкі ағзаларының дамуына кері әсер ететіндігі айқын дәлел. Адам ағзасы мен ішкі ағзаларының тіршілікті қамтамасыз ету жүйелерінің, жүйке жүйесінің, тіреуіш-қозғалу аппаратының және т.б. қалыптасуы мен дамуы үдерісінде гиподинамияның әсерінен жинақталған кері құбылыстар мен ауытқушылықтар адамның барлық кейінгі ғұмырында денсаулықтың нашарлауына себеп болады және қазіргі жастардың денсаулығын төмендетуіне қатысты болашақ ұрпақтың әлсіреуіне жол салады, яғни тұқым қуалауда көрініс тауып, жеке адам мен қоғамның өміршеңдігін бұзады.

Қазіргі таңда адам денсаулығын қалпына келтіру, жұмысқа қабілеттігі мен шығармашылық ғұмырын сақтау мәселесінің ушығуы алаңдатады, бұл негізінен, балалар мен жастардың мектептер мен жоғары оқу орындарында оқыған кезінде денсаулығының нашарлауына байланысты. Дене тәрбиесін дамытуды зерттеу қорытындылары бойынша, өскелең ұрпақтың, мектеп жасындағы балалардың денсаулығы мен дене дамулары, дене тәрбиесіндегі дайындығы, қазіргі заманғы, қоғамдық даму мұқтажықтарына, қоғамның жоспарлы міндеттері мен әлеуетті мүмкіндіктеріне сәйкес келмейтіндігінен хабар беріледі [167, 168, 169, 170, 171, 172 және т.б.].

Дене тәрбиесі және спорт түрлерінен мамандарды даярлауда дене шынықтыру саласы бойынша жасөспірімдер мен ересектердің салауатты өмір салтын қалыптастыру және қозғалу белсенділігін арттыру, балалардың денсаулығын жақсарту, спорттық жаттығулар туралы білік пен дағды, білім шеңберінің аясын кеңейтуді міндетті түрде жоспарлау болып табылады (13 кесте).

Дене дайындығының бірқатар көрсеткіштері бойынша, қазақ күреспен айналысатын оқушылар жоғары нәтижелер көрсетеді. Тіпті бұл көрсеткіштер ұлттық және Президенттік дайындық деңгейіндегі дене дайындығы нормативтерін орындауға жеткілікті. Мысалы, белтемірге тартылу, бір орыннан ұзындыққа секіру, қысқа және орта қашықтыққа жүгіру (13 кесте).

Кесте 13 – Дене дайындық сынамаларды орындау белгілері

Сынама	Статистикалық баға	Күрес тобы		
		5	6	7
		n=10	n=10	n=10
орыннан ұзындыққа секіру, см	$\bar{x}$	227,5	225,7	225,3
	S	6,77	4,91	5,67
жүгіру 3x10 м, с	$\bar{x}$	5,7	6,1	5,7
	S	0,15	0,17	0,25
жүгіру 60 м, с	$\bar{x}$	8,7	8,4	8,7
	S	0,33	0,27	0,32
гимнастикалық белтемірде тартылу, рет	$\bar{x}$	14,0	14,2	13,9
	S	1,33	0,75	1,75
жүгіру 1500 м, мин	$\bar{x}$	11,1	9,15	8,37
	S	0,72	0,71	0,71

Өсіп, дамып келе жатқан ағза генетикалық деңгейде жоғары қимыл белсенділігін қажет ететін биологиялық мұқтаждыққа ие, ол ағзаның тіршілік жүйесі мен функциясының қалыптасуы мен дамуына көмектеседі. Мектепке дейінгі мекемелерде, отбасында, мектепте, колледж және жоғары оқу орындарында балалардың жоғары қимыл белсенділігіне осы мұқтаждықтарына қолдау көрсету үшін жағдай жасау қажет.

Тәжірибелі күрескерлер тік тұрып, комбинациялық және дайындық әрекеттерінде тәсілдердің кең ауқымына, қарсыластың шабуыл әрекеттеріне қарсы қорғану мен қарсы шабуыл тәсілдер нұсқаларын жетік меңгереді.

Қазақ күресі бойынша жарыстарда жекпе-жектің басқа да түрлерінде қолданылуы мүмкін аяқта тұрып лақтырулардың әртүрлі техникасы қолданылады. Спорттық жетістіктердің жарыс қызметі мен қарқын деңгейін талдау күрескердің техника-тактикалық қалыптасуын педагогикалық бақылаудың маңызды факторы болып табылады. Жарыстарда үйрену тәсілдердің орындалу сенімділігін, жіберілген техникалық және тактикалық қателіктерді ғана емес, сондай-ақ күрескердің психологиялық қасиеттерін, күрестің қолданылатын тәсілдері мен тактикаларының түрлілігін талдап, күресте жеңіске жету техникасы мен тактикалық әдісіндегі инновацияларды зерттеу және орындалған жаттығу жұмысының өнімділігін тексеріп, осы негізде оны болашақта түзеу қажет.

Қазақ күресте техникалық әрекеттерді орындау сапасы бойынша, қолданылу көрсеткіштерінің біркатары сапасы жағынан таза жеңіс және жартылай жеңіс секілді жоғарғы бағаларды орындаудан жоғары, ал басқа әдістердің қолданылу көрсеткіші төмен бағаланылатын қимылдардың бүк жағына ойысқан (14 кесте).

Кесте 14 Қазақ күресінің әдіс-тәсілдерін жарыстарда орындау сапалығын талдау

Әдіс тобы	Баға				Бәрі
	таза	жартылай- жеңіс	жамбас	бүк	
жамбастан асыра тастау	6	10	3	13	32
артқы шалу	9	6	5	9	29
«орап» лактыру	-	3	4	2	9
санмен ортадан қағып түсіру	3	1	3	2	9
санмен қапталдан қағып түсіру	2	4	-	1	7
кеудеден асыра тастау	3	10	2	3	18
тепе-теңдіктен шығару	10	18	2	33	63
арқадан асыра тастау	1	4	2	6	13
сиракпен іліп жығу	-	6	4	5	15
табанмен қағып түсіру	1	2	1	13	17
түйдекпен іліп жығу	-	-	1	1	2
жағадан жұлқып жығу	5	5	2	8	20
алдыңғы шалу	2	6	2	12	22
жиынтығы	42	75	31	109	257

Мысалы, «табанмен қағып түсіру» әдістерін орындауда басым бөлігі (76,4%) алған бағалар – бүк, ал «санмен ортадан қағып түсіру» әдісін орындауда, керісінше, әдістер дінбасым бөлігі (85,7%) таза немесе жартылай жеңіс деп бағаланды.

Мұндай ауытқу заңдылығы «кеудеден асыра тастау» әдісін орындауда да байқалады. Бұл әдісті орындаудағы бағалардың басым бөлігі (72,2%) бағалары таза немесе жартылай жеңіс. Ал «тепе-теңдіктен шығару» секілді әдіс жиі қолданылады, бірақ ол үшін алған бағалардың жартысынан көбі (52,4%) – бүк.

«Жамбастан асыра тастау» (50%), «артқы шалу» (51,7%), «арқадан асыра тастау», «сиракпен іліп жығу», «жағадан жұлқып жығу» (50%), «табанмен қағып түсіру» секілді амалдарды орындау барысында, олардың қолданылу белсенділігінің жоғары көрсеткіші жағдайында, орындау сапасының төмен және жоғары бағалары қатынасының тепе-теңдігі байқалады.

Дене тәрбиесі және спорт түрлерінен мамандарды даярлауда дене шынықтыру саласы бойынша жасөспірімдер мен ересектердің салауатты өмір салтын қалыптастыру және қозғалу белсенділігін арттыру, балалардың денсаулығын жақсарту, спорттық жаттығулар туралы білік пен дағды, білім шеңберінің аясын кеңейтуді міндетті түрде жоспарлау болып табылады. Мысалы, жүргізілген сауалнаманың қорытындысы бойынша, дене шынықтыру мен спортқа деген оқушылардың қызығушылықтары қаладағы мектептерде ауыл мектептеріне карағанда жоғары, мұны сабақты ұйымдастырудағы қала мүмкіндіктерімен және дене тәрбиесі мен спорттың көпшілікке тарату жұмыстарының ауылдан салыстырмалы жақсы дамыған деп түсіндіруге болады.

Ауылдық аймақтағы жасөспірімдер мен жастардың арасында ат спорты түрлерінің танымалдығын, дене шынықтыру сабақтарында ұлттық ойындарға деген қызығушылықтарын ескере отырып, ауылдағы орта мектептер мен колледждерде дене тәрбиесінен сыныптан тыс және қосымша сабақ кезінде тек қазіргі спорт жаттығуларын ғана емес, сонымен бірге ұлттық спорт түрлері мен ойындарын сабақ жоспарына енгізу қажет.

Ұлттық спорт түрлерін қолданып, оларды мектептегі жарыс бағдарламасына енгізу оқушы жастарды өз ұлтының тарихы, дәстүрлі ауылшаруашылық өндірісі мен мал шаруашылығы түрлеріне қызығушылығын дамытуға ықпал етіп, өмірде өз орнын анықтауға және мамандық таңдауына көмектеседі.

Қазіргі уақытта қазақ күресі дене тәрбиесінің заманауи қажеттіліктерін толықтыру мен байытудың көзі болып табылады. Қазақ күресі бойынша кез келген жарыс күрес өнерін шынайы бағалайтын онмыңдаған адамдарды тартады, бұл оның біздің республикадағы ең таңдаулы спорт түрлерінің бірі екендігін дәлелдей түседі.

Мысалы, күрес түрлерімен айналысу адам ағзасы мен ішкі ағзаларының дамуына, жыныс бездері мен дене күшінің дамуына және денсаулығының мықты болуына әсер етеді, жастардың адамгершілік пен жігерлілік және басқа да психологиялық сапаларын қалыптастыруға тәрбиелеуде, дене қабілеттерін (күш, жылдамдық, ептілік, төзімділік және т.б.) дамытуда тиімді әдіс болып табылады. Сонымен қатар, арнайы қозғалыс дағдыларын: күрестің барлық әдістерін, тактикасын, арнайы жаттығулар мен балуандар акробатикасын, дененің қауқарсыздығының алдын алу мен жарақаттан қауіпсіздендіру тәсілдерін және т.б. меңгеру қажет. Өз пәні бойынша жалпы дамыту жаттығулары мен жалпы дене даярлығын арнайы дайындықтан ажырата білу, бастауыш топтағы спортшылардың дайындық кезеңін дұрыс жоспарлау және оларды спорттық шеберліктің әртүрлі кезеңдерімен алмастыра білу дағдысын қалыптастыру білімін жетілдіру керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл оқу құралында казак күресінің даму кезеңдері бойынша оның «халықаралық жарыс өткізу» деңгейіне дейін тұрақты дамып келе жатқандығы, мамандар дайындау жағдайлары, әдістемесі мен құралдарының қарқынды жақсарту жолдары, мамандар дайындау бағдарламаларында және спорттың осы түрі бойынша сабақтар өткізуде оқу, дағды мен біліктіліктің кең ауқымын игеру көзделгендіктен, осыған қатысты ғылыми, әдістемелік жұмыстар талданды. Қорыта айтқанда, казак күресінің әдіс-тәсілдерін қалыптастыру, жалпы және арнайы дене дайындығын, спорттық жаттығу мен жарыс өткізу ережелерін жетілдіру, казак күресінің әдістемелік құралдары мен оқулықтарын шығару кезеңдері мен дамуы белгіленді, қалыптасу кезеңдері атап көрсетілді:

Бірінші 20-ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдары (1920-1939 жж.) – спорттың ұлттық түрлерінің дамуына түрткі болған жағдайлар, казак күрестен жарыс өткізудің бірыңғай ережелерінің құрылуы, салмақ санаттарына бөлу, бүкілказакстандық спартакиадалардың бағдарламаларына енгізу, республикалық жарыстарды өткізу.

Екінші. Қыркыншы-елуінші жылдары – спорттың олимпиадалық және халықаралық түрлерінің елеулі бәсекесі жағдайында дамуы, казак күресінің балуандарын спорттық күрестің басқа түрлеріне тарту, Қазақстандағы дене тәрбиесі мен спорттың, соның ішінде казактың ұлттық спорт түрлерінің даму тарихын зерттеу, казакстандық ғалымдардың ғылыми, тарихи және әдістемелік, соның ішінде казак күресі жөніндегі еңбектерінің тұтастай топтамаларының шығарылуы.

Үшінші. Алпысыншы-жетпісінші жылдары – ҚазКСР Спорт комитетінің казактың ұлттық спорт түрлерінің жіктелімін енгізуі және осы спорт түрлері бойынша спорттық дәрежелерін, казак күрестен «Қазак КСР-нің спорт шебері» спорттық атағын беру жүйесінің құрылуы, ҚазДТМИ-да казак күресі мамандығының енгізілуі, казак күресінің техникасы мен әдісінің жіктелімі жөніндегі әдістемелік жұмыстардың, казак күрес тәсілдерін үйрету әдістемесінің, казак күресінен мамандар дайындау жөніндегі оқу құралдарының, оқулықтар мен бағдарламалардың шығарылуы.

Төртінші. Сексенінші-тоқсаныншы жылдар, 20-ғасырдың соңына дейін – қайта құрудың аласапыран жылдарындағы, тәуелсіздік алу мен Қазақстан Республикасының құрылуы кезеңіндегі дамуы, казак күресінен жарыстар өткізу ережелерін жетілдіру, казак күрестен жарыстар өткізудің бастаулары мен ұлттық дәстүрлеріне оралу, казактың ұлттық спорт түрлері мен казактың ұлттық күресінің дәстүрлерін зерттеу бойынша ғылыми жұмыстардың тұтастай топтамасының жүргізілуі. Қазақтың ұлттық спорт түрлері бойынша кандидаттық және докторлық диссертациялардың қорғалуы.

Бесінші. 21-ғасырдың алғашқы онжылдығы. Қазақ күресінен жүйелі түрде халықаралық сайыстарды – Орталық Азия аймағынан, Қытайдан, Монғолиядан және Ресейден шыққан командалардың дәстүрлі, Венгрия, Түркия, Германия және басқа елдердің командаларының оқтын-оқтын қатысуымен Азия, Әлем чемпионаттарын ұйымдастыру және өткізу.

Қазақ күресінен жарыстарда тұрып лактырудың әр түрлі әдістері қолданылады, оны спорттық күрестің басқа түрлерінде де қолдануға болады. Сондықтан, жамбастан асыра тастау, арқалан асыра тастау және аяқ әрекеттерін (санмен қапталдан не ортадан қағып, табанмен қағып, сиракпен іліп және қарсыластың аяғын орап) қолданудың жоғары белсенділігі мен нәтижелілігі қазақ күресі жарыстары ережелерінің спорттық күрестің басқа түрлерінен айырмашылығына байланысты. Бұл әдістерді қазақ күресіндегі орындау тәсілін қоян-қолтық ұрыс, дзюдо, самбо, еркін және грек-рим күрестерінде балуандарды дайындауда пайдалануға болады.

Қазақстанда қазақ күресінің танымалдығы спорттың бұл түрін сауықтыру орындарында дене жаттығуларымен жаппай шұғылдануды дамытудағы маңызды арттырады. Қазақ күресінің қазіргі заманғы дамуы спорттың осы түрі бойынша мамандар даярлау жағдайларын, әдіснамасы мен сапасын жақсартуды талап етеді. Қазақ күресі жарысының кеңінен танылуы мен мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесі сабақтарында, сабақтан тыс уақытта және спорт секцияларында дәл осы спорт түрімен шұғылдануды қалауы сабақтарды ұйымдастыруға белгілі бір талаптар қояды.

Қазақ күресінің кең танымалдығы, түрлі қолданбалы дағдыларды қалыптастырудағы оқыту тиімділігі, ішкі ағзалардың физиологиялық өмір сүру қабілетін дамытуды, дене даярлығының сапасы мен дене қабілеттерін қамтып, күш-жігер мен басқа да психологиялық сапаларды тәрбиелеу, денсаулықты нығайту тәсілдерін тәрбиелеу үдерісіне енгізілуі, сауықтыру тиімділігі мен жастардың дене тәрбиесіне көп жағдайда қажеттілігі және олардың күреске қызығушылықтары, осы күрес түрінің орта мектептегі дене тәрбиесі пәні бойынша оқу және сыныптан тыс сабақтар бағдарламасына енгізілуіне ықпал етеді. Күрестің танымалдығы және мектеп жасындағы балалардың осы спорт түрлерімен дене шынықтыру сабақтарында, қосымша сабақтарда, атап айтсақ, мектептің спорт секцияларында айналысуға деген қызығушылықтары сабақты ұйымдастыруға деген нақты талаптарды ұсынады.

Дене шынықтыру және спорт түрінен, соның ішінде қазақ күресінен балалар, жеткіншектер және ересек тұрғылықты халықтың денсаулығын салауатты өмір салтының түрлі рекреациялау мен жақсарту әдістерін меңгеру, мамандар дайындау ісіндегі табиғи факторларды, қозғалыс белсенділігі мен спортты пайдалану арасында маңызды орынға ие болады.

Жарыстарда әдіс-әрекет тәсілдерінің тиімділігін, жарыс мақсатының орындалу шынайылығын, жарыстағы жіберілген қателіктерді ғана емес, сондай-ақ сайыскердің психологиялық қасиеттерін, күрестің қолданыстағы әдістік және тактикалық жаңалықтарын жинақтап, күресте жеңіске жету әдіс-тәсіліндегі және тактикалық әдісіндегі инновацияларды бақылау қажет, негізінде, орындалған жаттығу жұмысының өнімділігін тексере отырып, оны болашақта түзетуге талап қоюға болады.

Оқушылар мен студенттердің дене тәрбиесі және спортқа деген қызығушылығын арттыру мақсатымен жылдық оқу жоспарына дене шынықтырудың оқу бағдарламасына кіретін спорттың әр түрінен болатын

мектепішілік, мектепаралық, аудандық, қалалық және облыстық жарыстарды енгізуді қарастыру қажет.

Қазақ күресінің негізгі әдіс-тәсілдерін аса негізді және үлкен кеңінен қолданудағы, қозғалыс дағдысының оң тасымалдануын тиімді қолдану және ойлау тәсілін қалыптастыруға, әр балуанның даярлық сипаты мен мінез-құлқын ескере отырып жеке дайындықтарды жоспарлауды, әрі қарай қазақ күресіне қызығушылықты дамытуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Вайнбаум Я.С. Физические упражнения и здоровье школьников // Физическая культура в школе. – М., 1993. – №2 – С. 59-64.
- 2 Виру А.А. и др. Аэробные упражнения / Виру А.А., Юримяз Т.А., Смирнова Т.А. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 142 с.
- 3 Бектұрғанов Ө.Е., Ағаділов Ә.Е., Омаров Е.Б. Дене тәрбиесі жаттығуларының адамдар мен өсіп келе жатқан ұрпақтың денсаулығына тигізетін әсері // Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Астана, 2006. – №3. –Б. 47-50.
- 4 Таникеев М.Т. История физической культуры в Казахской ССР: учебное пособие. – Алма-Ата: КазИФК, 1973. – 163 с.
- 5 Болғамбаев М. Қазақтың ұлттық спорт түрлері. – Алматы: Қайнар, 1983. – 128 бет.
- 6 Мухиддинов Е. Использование казахских народных игр в физическом воспитании учащихся: автореф. ... кан.пед.наук: 13.00.04. – Алматы, КазАСТ, 1999. – 25 с.
- 7 Алимханов Е.А. Совершенствование национальной борьбы казахша-курес путем изменения модели спортивной одежды: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Алматы: КазИФК, 1996. – 25 с.
- 8 Әлімханов Е. Қазақтың балуандық өнері: оқу құралы. Алматы: Атамұра, 2008. – 152 бет.
- 9 Досқараев Б.М. История физической культуры в Казахстане: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – Алматы, 2009. – 226 с.
- 10 Харлампиев А.А. Борьба самбо. – М., 1949. – С. 35-47
- 11 Матушак П.Ф. Вся жизнь – борьба. – Алматы: Білім, 2009. – 272 с.
- 12 Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: учебник. – М., 1991.
- 13 Матвеев Л.П. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты. – СПб.: Изд. «Лань», 2005. – 381 с.
- 14 Платонов В.Н. Теория и методика спортивной тренировки. – Киев: Вища Школа, 1984. – 350 с.
- 15 Матвеев Л.П., Мерсон Ф.З. Некоторые закономерности спортивной тренировки в свете современной теории адаптации к физическим нагрузкам // Адаптация спортсменов к тренировочным и соревновательным нагрузкам. – Киев: КГИФК, 1984. – С. 29-40.
- 16 Туманян Г.С. Школа мастерства борцов, дзюдоистов и самбистов: учебное пособие для вузов. – М.: Издат центр «Академия», 2006. – 592 с.
- 17 Дзюдо. Система и борьба: учебник / Ю.А. Шулика и др. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 800 с.
- 18 Матушак П.Ф., Мухиддинов Е.М. Казакша курес: учебное пособие. – Алматы: Рауан, 1995. – 160 с.
- 19 Мухитдинов Е., Байдосов К. Қазақша-курес. – Алматы: «Мектеп», 1985. – 57 с

- 20 Тәнікеев М. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. – Алматы, 1957. – 91 с.
- 21 Таникеев М. От байги до олимпиады. Алма-Ата: Қазақстан, 1983. – 208 с.
- 22 Досқараев Б.М. Историко-педагогические основы становления и развития системы физической культуры в Казахстане: автореф. ... докт.пед.наук: 13.00.04. – Алматы, КазАСТ, 2009. – 41 с.
- 23 Тәнікеев М.Т., Асарбаев А.К. Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорт тарихы: оқу құралы. – Алматы: ҚазСТА, 2002. – 173 бет.
- 24 Аманшин Б. Қажымұқан күресті қалай бастаған // Мәдениет және тұрмыс. – 1959. – №1. – Б. 20-21.
- 25 Тәнікеев М. Қажымұқан. – Алма-Ата: Қазақстан, 1964. – 118 бет.
- 26 Буркитбаев А. Хаджи-Мукан: документальная повесть / Авториз. Перевод с казахского Г. Максимова. – Алма-Ата: Жалын, 1983. – 192 с.
- 27 Әбдікадыров Қ. Қажымұқан. – Алматы: Жазушы, 1989. – Б.7-11, 17-22.
- 28 Доброта Л. Богатырская наша сила // Байтерек. – 2003. – №2.
- 29 Бүркітбаев Ә. Қажымұқан – Алматы: Жалын, 1978. – Б. 10-17, 22-27.
- 30 Валиханов Э. Палуан // Байтерек. – 2006. - №6. – С. 52.
- 31 Доброта Л. Медали Хаджимукана // Қазақстанская правда. – 09.02.2002. – С. 2.
- 32 Шатов А. Богатырь казахских степей / Борьба // Sports.kz. спортивный портал Казахстана. - 30 декабря 2009. – С. 12-24.
- 33 Керенбай М. Қажымұқан. – Астана: Фолиант, 2006.
- 34 Максимов Г. От переводчика: предисловие к документальной повести о Хаджи-Мукане А. Буркитбаева. – Алма-Ата: Жалын, 1983. - С. 3-5.
- 35 Львов Н. Страница из истории советского цирка // Советский цирк. – Сентябрь, 1961. – С. 3.
- 36 Алимханов Е.А. Большой спорт и народные игры // Спорт и здоровье человека. – Бишкек: Технология, 1999. – С. 60-61.
- 37 Әлімханов Е.Ә. Қазақша күрес: ереже. – Алматы: «Атамұра», 2000.
- 38 Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность: автореф. ... докт.пед.наук: 13.00.04. - М., 1993. – 42 с.
- 39 Таникеев М. Развитие казахских национальных видов спорта и игр в период присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской революции (с 30-х гг. XVIII столетия до 1917 г.): дис. ... канд.пед.наук: 13.00 04 -Л.,1961. - 306 с.
- 40 Артыков А., Зайцев А. Физическая культура и спорт в Советском Казахстане // Культура Советского Казахстана: сборник трудов. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – С. 222-223.
- 41 Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России в развитии физической культуры и спорта казахского народа // Труды Казахского института физической культуры / Под ред. М. Таникеева. – Алма-Ата, 1956. – Т.5. - с.
- 42 Таникеев М.Т., Асарбаев А.К. История физической культуры в Казахстане: учебное пособие. – Алматы: КазАСТ, 2001. – 180 с.

43 Брусиловский М. Очерки истории физической культуры и спорта в Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. – С. 14-15.

44 Таникеев М. Развитие казахских национальных видов спорта и игр в период с 1921-1923 гг. // Тезисы докладов научной конференции Казахского института физической культуры. – Алма-Ата, 1955. – С. 19-20.

45 Кульназаров А.К., Жолымбетов О.Ж. Спортивный Казахстан: энциклопедический справочник. – Алматы: Арыс, 2004. – С. 28, 369, 582.

46 Кыргызская национальная физическая культура: учебник / под общ. ред. Х.Ф. Анаркулова. - Бишкек, 2008. – С. 45-63.

47 Доскараев Б.М. Историко-педагогические основы становления и развития системы физической культуры в Казахстане: дис. ... докт.пед.наук. 13.00.04. – Алматы. КазАСТ, 2009. – 224 с.

48 Кульназаров А.К., Жолымбетов О.Ж. От древней Эллады до Афин. – Алматы, 2004. – 304 с.

49 Болгамбаев М.Х. Борьба казахша-курес: учебное пособие. – Алматы: КазИФК, 1980. – 64 с.

50 Матушак П.Ф. Спортсмены Казахстана на вершине Олимпа. Спортивная слава Республики Казахстан. – Алматы: Рауан, 1997. – 224 с.

51 Таникеев М. Батыр // Физкультура и спорт. – 1965. – №10. – С. 34-35.

52 Жубанов А. Замана бүлбүлдары. – Алма-Аты: Казгосиздат, 1965. – 237 бет.

53 Анов А. Первая встреча с Хаджи-Муханом // Спорт. – 1967. – 17 января. – С. 1.

54 Алимханов Е.А. Совершенствование национальной борьбы казахша-курес путем изменения модели спортивной одежды: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Алматы: КазИФК, 1996. – 156 с.

55 Мухаметжанов А., Таникеев М. Казахский государственный институт физической культуры. – Алма-Ата, 1967. – 51 – С. 6-47.

56 Таникеев М. Кажымукан Мунайтпасов. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. – 139 с.

57 Байдосов К.Р. Казахская национальная борьба. – Алма-Ата: Мектеп, 1987. – 136 с.

58 Муканова Г. Богатырь казахских степей (Биография Мунайтпасова) // Википедия. Свободная энциклопедия. – С. 3-5.

59 Қожанұлы О. Қажымұқан. – Павлодар: ЭКО, 2006.

60 Анов А. Крылья песни. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1956.

61 Әбдікадыров К. Қажымұқан. – Алматы, 1959. – Б. 17-25.

62 Мартынова Л.Н. Воздушные фрегаты. – Москва, 1974.

63 Қажымұқан қағанаты / Әзірлегендер А. Нысаналы, Н. Бегәліұлы. Шымкент. Ордабасы, 2001. – Б. 107-117.

64 Гуннер М., Рахимкулов М. Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1949. – 67 с.

65 Таникеев М., Копелович Н. Неправильное поучение // Казахстанская правда. – 1950. – 17 марта.

- 66 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-х годах XIX века. – Алматы, 1947. – 206 с.
- 67 Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – С. 161-162.
- 68 Ахметов К. Қазақстанның физкультура мен спорты 40 жылда. – Алма-Ата, 1960 – 45 бет.
- 69 Тәнікеев М. Қажымұқан. – Алматы: Білім, 2001. – Б. 27, 37.
- 70 Матушак П.Ф., Турлыханов Д.Б. Чемпионы из Семиречья. – Алматы: «Білім», 2002. – 164 с.
- 71 Матушак П.Ф. Сто уроков вольной борьбы. – 2-е изд. доп. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 304 с.
- 72 Байдосов К.Р., Герасименко В.Г., Жалмагамбетов А.А. Методические рекомендации по применению технических средств в подготовке борцов. – Алма-Аты, Госкомспорт КазССР, 1987. – 53 с.
- 73 Қыдырбек Рысбекұлы. Қазақ балуандары. - Алматы: Ер-Дәулет, 1996.
- 74 Байдосов К. Қазақша күрес. - Алма-Ата: «Мектеп», 1987.
- 75 Байдосов К.Р., Мұхитдинов Е.М., Жалмагамбетов А.А. Қазақша күрес: оқу құралы. – Алма-Ата. – 1987. – 57 с.
- 76 Мұхитдинов Е. Қазақша күрес.- Алматы: «Қазақстан», 1984. – 60 с.
- 77 Рахимгулов М. Қазақша күрес. Алма-Ата, «Қазақстан», 1957.
- 78 Қазақ балуандары / Богатыри Казахстана. – Алматы: Ер-Даулет, 1996. – 381 с.
- 79 Калилов У.Ж. Единство видов спортивной борьбы и их взаимосвязь с Кыргызской национальной борьбой курсш: дис ... канд.пед.наук: 13.00.04.- Алматы, 2006. – 28 с.
- 80 Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность. – Бишкек: КГИФ, 2003. – С. 3-8.
- 81 Құлназаров А. Ұлттық спорт түрлері: Ассоциация мәжілісіндегі баяндамасы. – Астана 22.01.2008.
- 82 Макаренко Б.Г. Обзор развития физической культуры в Советском Казахстане за 1921-1954 гг. // Тезисы докладов VII научной конференции Казахского института физической культуры. – Алма-Ата, 1952. – С. 10-11.
- 83 Таникеев М.Т. Теория и методика взаимовлияния национальных и интернациональных факторов в развитии физического воспитания и спорта: дис. докт.пед.наук: 13.00.04; 13.00.01. - Алматы, КазГАСТ, 1998. - 292 с.
- 84 Бекбатшаев Т.Б. Применение традиционных казахских игр и упражнений в системе физического воспитания в школе: 13.00.01. – Алма-Ата, 1982. – 22 с.
- 85 Оналбеков Ж.К. Дене тәрбиесі мен спорттың жеке адамдар арасындағы ұлттық қарым – қатынастарды дамытудағы орны: дис. ... пед.ғыл. канд. - Алматы, 1996. – 169 бет.
- 86 Сейсенбеков Е.К. Дене шынықтыру және спорт тарихы: оқу құралы. – Шымкент: М Сапарбаев ат.ОҚГИ, 2009. – 146 бет.
- 87 Джиу-Джитсу: методическое пособие. – М., 1970. – 316 с.

88 Пархомович Г. Основы классического дзюдо: учебно-методическое пособие. – Пермь: Уралпресс, 1993. – 302 с.

89 Бектурганов О.Е., Камбаров Н.К., Курманалиев А.Т., Донбаев А.Б. Рукопашный бой при подготовке сотрудников правоохранительной системы // Вестник физической культуры. – 2010. – №2. – С. 25-29.

90 Гылыжев Г. Взаимодействия и взаимообогащение национальных и спортивных видов борьбы / На примере материалов Средней Азии и Казахстана: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – СПб., 1993. – 22 с.

91 Гуннер М. Сборник казахских национальных игр и развлечений. Алма-Ата, 1938. – С. 5-12.

92 Гуннер М. Казахский национальный конный спорт: правила соревнований – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – С. 7-11.

93 Таникеев М. Отражение народно-национальных видов спорта, игр и развлечений в народной поэме «Сорок девушек» // Альманах «Литературная Кара-Калпакия». – 1954. – №5. – С.

94 Таникеев М. Казахские национальные виды спорта и игры. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – С 3-27, 33-40.

95 Отражение казахских национальных видов спорта и игр в народном творчестве // Труды Казахского института физической культуры / Под ред. М. Таникеева. – Алма-Ата, 1956. – с.

96 Брусилковский М. Физическая культура и спорт в Советском Казахстане (1917-1960 гг.): автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Алма-Ата, 1960. – 22 с.

97 Канагатов Е.Б., Мусабеков К.М. О развитии национальных видов спорта в Республике Казахстан // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 16-20.

98 Матушак П.Ф. Борцы – герои Олимпийских игр. – Алматы: Білім, 2001. – 264 с.

99 Тәнікеев М. Ұлт спорты қаға беріс калмасын // Жалын. – 1970. – №1. – С. 151.

100 Таникеев М.Т. Народный спорт и массовая физическая культура Алматы, 1994.- С. 46-57.

101 Сейсенбеков Е.К. Дене шынықтыру және спорт тарихы: оқу құралы. – Шымкент: М. Сапарбаев ат.ОҚГИ, 2009. – 146 бет.

102 Тәнікеев М.Т., Адамбеков Қ.І. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. – Алматы: 1994. – 50 б.

103 Таникеев М.Т. Мир народного спорта. – Алматы: Санат, 1997. - 228с.

104 Төтенаев Б.Ә. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Ғылым, 1978. – 94 бет.

105 Тулегенов Ж.М. Внедрение казахских национальных форм и средств физического воспитания в современный педагогический процесс: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1982. – 22 с.

- 106 Канагатов И.Б. Ұлттық спорт түрлерінің тәсілдері арқылы жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру әдістемесі: дис. ... пед. ғыл. канд. - Алматы, 2008.- 125 бет.
- 107 Концепция развития национальных видов спорта и народных подвижных игр в Республике Казахстан. - Астана: Агентство туризма и спорта Республики Казахстан, 2003. - 18 с.
- 108 Таникеев М. Казахские национальные виды спорта / организация и правила соревнований. - Алматы, 1992.
- 109 Таникеев М.Т. Казахские национальные виды спорта и игры. Алматы, 1994. - С.50.
- 110 Сағындыков Е. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы: Рауан, 1991.
- 111 Қазақстан Республикасы туризм және спорт министрлігінің 2009-2011 жылдарға арналған Стратегиялық жоспары -Астана: Ақорда, 2008.
- 112 Таникеев М., Матушак П.Ф., Сатыбалдиев С. Қазақша күрес: программа по национальной спортивной борьбе для факультетов физвоспитания пединститутів и КазИФК. - Алма-Ата, 1970.
- 113 Қазақша-күрес: правила соревнований. Алма-Ата, 1971.
- 114 Матушак П.Ф. Сто уроков вольной борьбы. - Алма-Ата: Қазақстан, 1968.
- 115 Матушак П.Ф. Наследники Кажымукана. Алма-Ата: Қазақстан, 1969.
- 116 Буркитбаев А. Физическая культура и спорт в сельских районах Казахстана: автореф. ... канд пед.наук: 13.00.04. - М, 1972.
- 117 Қазақша күрес: методикалық оқу құралы. - Алматы: Қазақстан, 1973. - 96 бет.
- 118 Матушак П.Ф., Жолымбетов Ө. Қазақша күреспен шұғылдануды неден, қалай бастау керек? // Қазақша күрес: методикалық оқу құралы. - Алматы: Қазақстан, 1973. - 4-70 бб.
- 119 Иманкулов К. Физическая культура в Средней Азии и Казахстане во второй половине XIX - начале XX века: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.01. - Л., 1973. - 24 с.
- 120 Буркитбаев А. Казахские национальные конные виды спорта. - Алма-Ата. «Мектеп», 1978.
- 121 Матушак П.Ф., Болгамбаев М.Х. Қазақша күрес бойынша жарыстар өткізу: оқу куралы. - Алма-Ата: КазДТМИ, 1978.
- 122 Анаркулова А.Х. Функциональные основы физической подготовки как базовая сторона спортивного роста юных кураешистов: автореф. .... канд.мед.наук: 03.00.13. - Бишкек, 2005. - 23 с.
- 123 Banarli N.S. Resimli Turk Edebiyatı Tarihi. -Istanbul, 1987.- P.24-25.
- 124 Жаналин В.С., Таникеев М.Т. Традиционные виды борьбы у азиатских кочевников // Материалы Международной научной конференции.- Алматы, 1995.- С.176-184.
- 125 Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму Жоспары // Егемен Қазақстан.- 2010, ақпан - 01.

126 Қарақов А. Студенттердің дене тәрбиесінде спорттық күрестің ұлттық түрлерін пайдалану: автореф. ... пед.ғыл.канд.: 13.00.04. – Алматы, 1996. – 24 бет.

127 Ақпаев Т.А., Адамбеков М.І., Тастанов Ә.Ж. Оқушалардың дене тәрбиесін қалыптастырудың ілімдік және әдістемелік негіздері. – Алматы, 2004. – 138 бет.

128 Иванов Г.Д., Құлназаров А.Қ. Студенттердің дене тәрбиесі: оқулық. Астана, 2008. – 220 бет.

129 Орехов Л.И., Канагатов И.Б., Ахмедов И.А. Использование средств народной педагогики в формировании здорового образа жизни школьников и студентов // Теория и методика физической культуры. – 2007. – №1. – С. 90-94.

130 Сагиндыков Е. Использование народных игр в учебно-воспитательной работе в I-IV классах казахской школы: дис. ... канд.пед.наук. 13.00.04. - Алма-Ата, 1986. - 160 с.

131 Таникеев М. История физической культуры в Казахстане /дореволлюционный период. – Алматы, 1977. – С. 17-21

132 Тулегенов Ж.М. Внедрение казахских национальных форм и средств физического воспитания в современный педагогический процесс: дис ... канд.пед.наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1982. - 158 с.

133 Турсунов Н. Таджикские национальные виды спорта и игры и их воспитательное значение: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Душанбе, 1964 – 21 с.

134 Almasz Gyorgy. Vanborutom az Azzsia szivebe. - Budapest, 1903.-P.540-542.

135 Канагатов И.Т., Ахмеджанов Н.М., Сейлов Б.А. Применение национальных и подвижных игр в учебном процессе // Теория и практика физической культуры и спорта: материалы II международной научно-практической конференции.- Алматы: КНПУ им. Абая, 2008.- С.222-224.

136 Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы. республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – 248 бет.

137 Канагатов Е.Б., Мусабеков К.М. О развитии национальных видов спорта в Республике Казахстан // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 16-22.

138 Әлімханов Е. Дене тәрбиесі және спорт этнопедагогикасы // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 22-27.

139 Досқараев Б.М. Истоки, современные проблемы и потенциал развития национальных видов спорта и подвижных игр // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 36-41.

140 Дускаева Н.С. Вопросы подготовки и повышения квалификации кадров в национальных видах спорта и игр // Ұлттық спорт пен ойындардың

бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 41-49.

141 Донбаев А.Б., Саутов Р.Т. Национальные виды спорта в системе физического воспитания молодежи Казахстана // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 95-98.

142 Закирьянов К.К., Алимханов Е.А. Физическое воспитание и этнопедагогика // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (мамыр, 2010). – Алматы, ҚазСТА, 2010. – Б. 12-14.

143 Болгамбаев М.Х. Техника и тактика борьбы казахша-курес: учебное пособие. – Алма-Ата: КазИФК, 1983. – 84 с.

144 Бүркітбаев Ә. Спорттың ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні.- Алматы: Жалын, 1985. – 89 бет.

145 Мухитдинов Е. Использование казахских народных игр в физическом воспитании учащихся: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. - Алматы, 1999. - 225 с.

146 Анаркулов Б.Х. Научно-педагогические основы скоростно-силовой подготовки занимающихся Кыргызской национальной спортивной борьбы куреш: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Алматы, 2006. – 112 с.

147 Жаналин Б. Казахша-курес: правила соревнований. – Алматы, 1993.

148 Караков А. Студенттердің дене тәрбиесінде спорттық күрестің ұлттық түрлерін пайдалану: дис. ... пед.ғыл.канд. -Алматы, 1996. – 141бет.

149 Даупаев М.О. Эффективность освоения техники борьбы казахша-курес студентами факультета физической культуры с учетом развития функции равновесия: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – СПб., 2004. – 23 с.

150 Байшулаков Ж.С. Оптимизация тренировочного процесса и повышение роли технико-тактической подготовки в казах-курес с учетом современных тенденций развития видов спортивной борьбы: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Алматы: КазАСТ, 2010. – 24 с.

151 Байшулаков Ж.С. Проблемы технической подготовки казахстанских борцов, специализирующихся в казахша-курес // Вестник физической культуры. – 2006. – №1-2. – С. 135-137.

152 Байшулаков Ж.С., Шепетюк Н.М. Факторы, влияющие на повышение эффективности технико-тактической подготовки дзюдоистов // Организация и методика учебного процесса, физкультурно-оздоровительной и спортивной работы: материалы IX междуниверситетской научно-методической конференции. – М., 2006. – С. 127-129.

153 Усин К.А. Повышение эффективности физического воспитания учащихся сельских общеобразовательных школ с использованием национальной борьбы «казак күресі»: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Алматы: КазАСТ, 2010. – 26 с.

154 Усин К.А., Усин Ж.А. Роль национальных видов спорта в укреплении здоровья и формирования здорового образа жизни в сельской общеобразовательной школе // Международная научно-практическая

конференция «Иртышский бассейн: современное состояние и проблемы устойчивого развития». - Т.2. –Павлодар, 2009. - С. 344-347.

155 Усин К.А. Теоретическое обоснование формирования здорового образа жизни учащихся общеобразовательных сельских школ средствами национальных видов спорта // Педагогический Вестник Казахстана. – Павлодар, 2009. – № 4. – С. 258-262.

156 Усин К.А. Использование средств народной педагогики в формировании здорового образа жизни сельских школьников // Педагогический Вестник Казахстана. – Павлодар, 2009. – № 4. – С. 281-286.

157 Алимханов Е. Ұлттық спорт пен ойындардың теориялық және педагогикалық негіздері: автореф. пед.ғыл.докт.: 13.00.04. Алматы: ҚазСТА, 2010. – 41 бет.

158 Доскараев Б.М. Физическая культура в древнем Казахстане – Алматы: ННЦ ФК МОН РК, 2007. – 173 с.

159 Казахша курес: программа для детско-юношеских спортивных школ и СШМ (комплексных и специализированных) / Составили: П.Ф. Матушак, К.Р. Байдосов, А.Р. Асубаев, О.К. Сарсенбаев. – Алма-Ата, 1990.

160 Матушак П.Ф. Борцы – герои Олимпийских игр. – Алматы: Білім, 2001. – 264 с.

161 Мамиев Н.Б. Мектеп оқушылырын «Президенттік сынамань» орындауда ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау: дис. ... пед.ғыл.канд.: 13.00.04. – Алматы: ҚазСТА, 2008. – 228 бет.

162 Мендалиев Б.М. Ұлттық халық ойындарын мектеп жасына дейінгі балалардың дене шынықтыру сабағында қолдану: автореф. пед.ғыл.канд.: 13.00.04. – Алматы, ҚазСТА, 2009. – 26 бет.

163 Мендалиев Б.М. Ұлттық халық ойындарын мектеп жасына дейінгі балалардың дене шынықтыру сабағында қолдану: дис. ... пед.ғыл.канд. Алматы, 2009.- 123 бет.

164 Бектурганов О.Е., Донбаев А.Б., Камбаров Н.К., Агадилов А.Е. Техника, применяемая на соревнованиях по борьбе казах-курес // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: респ.ғыл.тәжір.конф.мат. (20-21 мамыр 2010 ж.). – Алматы: ҚазСТА, 2010. – Б. 220-224.

165 Донбаев Ә.Б. Қазақ күресін дене дайындығы әдістемесінде және оқушылар мен студентердің дене тәрбиесінде қолдану басымдықтары // Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. – 2010. - №2. – Б. 110 – 114.

166 Бектұрғанов Ә.Е., Донбаев Ә.Б., Агаділов Ә.Е. Жастардың дене тәрбиесіндегі күрес тәсілінің қалыптасуы // Дене тәрбиесінің жаршысы. – 2010. – №3. – Б. 73-75.

167 Матвеев Л.П. Категории «развитие», «адаптация» и «воспитание» в теории физической культуры и спорта // Теория и методика физической культуры и спорта. – М., 1999. - № 1. – С. 2 – 11.

168 Бектұрғанов Ә.Е., Жанпейісов К.М. Адамның салауатты өмір салты мен қимыл белсендігі // Ұлт тағылымы. – 2010. – №4. – Б. 21-25.

169 Бектурганов О.Е., Жанлейісов К.М. Қимыл белсендігі – салауатты өмір салтының негізгі құралы // Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. 2010. - №2. – Б. 58 – 63.

170 Adams F.H. et al. The physical working capacity of normal school children // Pediatrics, 1994, v. 28, p. 55-64.

171 Купер К. Новая аэробика / Пер. с англ. – М.: Физкультура и спорт, 1976. – 120 с.

172 Martin B. Successful National Programmes For the Promotion Of Health-Enhancing Physical Activity (HEPA) In Europe. Switzerland: "Allez Hop!" // Proceedings of the 5 th Annual Congress of the European College of Sport Science. – Jyvaskyla, 2000. –P.72.

Подписано в печать 12.04.2011 г. Формат 60x84 ^{1/16}.
Печать офсетная. Бумага офсетная. Усл. печ. л. 6.81. Тираж 1000 экз. Заказ № 00099.

г. Алматы, ул. Шевченко 65/20, (угол ул. Желтоқсан)
тел. +7 (727) 272-87-17, сот. +7 (777) 214-02-50
almaprintmaster@gmail.com